

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ ERMENİLER (1460-1876)

* Hanifi OK
** Ahmet ATAŞ
*** Gamze SERT
**** Osman UYSAL
***** Burhan GÜLER
***** Mehmet DENİZ

Makale Türü : Araştırma Makalesi
Makale Gönderme Tarihi :30.11.2023
Makale Kabul Tarihi :05.01.2024
Atıf Bilgisi:

Hanifi Ok, Ahmet Ataş, Gamze Sert, Osman Uysal, Burhan Güler, Mehmet Deniz, “Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler (1460-1876)”, *International Journal of Eastern Mediterranean Studies*, Vol. 2, Issue: 1, 2024, ss. 138-170.

Özet

Osmanlı İmparatorluğu kurulduğunda Ermeni tebaasını Bizans'ın zulüm çemberinden çekip almıştı. İlk yıllarda Osmanlı Devleti ile çok iyi bir uyum sağlamış olan Ermeniler Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'a taşınarak bir de patrikhane sahibi edilmişlerdi. Ancak zaman geçtikçe yabancı unsurların Osmanlı topraklarında kapitülasyonlar almaya başlamaları ve imtiyazlar elde etmeleri, kısa sürede Osmanlı imajının körelmesine ve Ermenilerin de diğer milletler gibi giderek daha fazla dikkatlerinin Avrupalılar üzerine kaymasına ve Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız bir devlet kurma fikrinin doğuşuna doğru hızla evrilmeye başladılar. Ermenilerin on dokuzuncü yüzyılın başlarından itibaren baş gösteren tutkuları, bir devlet kurma fikrine dönüşerek, Türkler ile olan dostane ilişkilerini giderek daha fazla saldırgan bir toplum olmay yönüne evirmişlerdir.

Bu makalede Ermenilerin Osmanlı tebaasıyken, bu nimeti terk ederek hızlı bir şekilde yabancılaşmaları ve nihayetinde Kırım Harbi sonrası kendilerine tanınan anayasal haklar sonucunda Türk unsurdan kopma fikrinin gelişmesinin hangi sebeplere dayandığı üzerinde tartışılacaktır

Anahtar Kelimeler: Bizans, Ermeni, Türk, Anadolu, Avrupa, Vatan

Abstract

When the Ottoman Empire was founded, it took its Armenian subjects away from the circle of oppression of Byzantium. Armenians, who had achieved very good harmony with the Ottoman Empire in the first years, were moved to Istanbul by Mehmet the Conqueror and were given a patriarchate. However, as time went by, foreign elements began to take capitulations and obtain privileges in the Ottoman lands, and in a short time, the Ottoman image began to fade, and the attention of the Armenians, like other nations, increasingly shifted to the Europeans, and the idea of separating from the Ottoman Empire and establishing an independent

* Müdür Yardımcısı, Hassa Söğüt Gazipaşa İlkokulu, hanifi.sa@hotmail.com, Orcid: 0009-0005-0046-7422

** Müdür Yardımcısı, Alparslan İlkokulu, ahmetatas2775@gmail.com, Orcid No: 0009-0004-9219-3862

*** Müdür Yardımcısı, Şahinbey Alparslan Anaokulu, kartanesi27gmz@gmail.com, Orcid:0009-0003-8431-1606

**** Müdür, Harbiye Selman Nasır Eskiocak İlkokulu, osman.uysal@hotmail.com, Orcid: 0009-0004-8643-9520

***** Müdür Yardımcısı, Alparslan İlkokulu, bguler3321@gmail.com, Orcid:0009-0006-4075-8635

***** Müdür Yardımcısı, Mete Uygun İlkokulu, memetdeniz@gmail.com, Orcid No: 0009-0000-7987-9713

state began to evolve rapidly. The passions of the Armenians, which emerged from the beginning of the nineteenth century, turned into the idea of establishing a state, and their friendly relations with the Turks gradually evolved into an aggressive society.

In this article, it will be discussed the reasons for the rapid alienation of the Armenians, while they were Ottoman subjects, by abandoning this blessing and ultimately the development of the idea of breaking away from the Turkish element as a result of the constitutional rights granted to them after the Crimean War.

Key Words: Byzantine, Armenian, Turkish, Anatolia, Europe, Homeland

Giriş

14. yüzyılın son yarısında ve 15. yüzyıl boyunca Batı Avrupa Rönesans'ı yaşadı, Müslümanları İspanya'dan çıkarmayı başardı ve Yeni Dünya'yı keşfetti. Önümüzdeki iki yüzyıl boyunca Avrupa, Keşif Çağı, Reformasyon ve Karşı-Reformasyon, Kilise ile Devlet arasındaki yenilenen mücadele, feodalizmin gerilemesi, kent sınıflarının yükselişi ve merkezileşmiş ulus-devletlerin ve mutlakiyetçiliğin ortaya çıkışıyla dönüşecek. hükümdarlar. Müslümanlar ve Çinliler askeri açıdan Batı'ya eşit veya üstündü. İlki, Haçlıları Orta Doğu'dan püskürtmüştü ve Küçük Asya ve Doğu Avrupa ile Kafkaslar'daki Hıristiyan halkları, Kuzey Afrika'daki yerli kabileleri ve Hindistan'daki Hinduları yönetmekte özgürdü. Çinliler, Orta ve Doğu Asya'daki çeşitli halklar üzerinde hakimiyet kuracaktı. Doğu ile batı arasındaki serbest ticaret, yerini seçilmiş rotalar ve şirketler aracılığıyla daha kısıtlı ticarete bırakacaktır. Çin yalnızlaşmış Ming ve Ch'ing hanedanları Batı için tehdit oluşturamazken, Osmanlı Türkleri kılığında Müslümanların Orta Avrupa'nın kapısını çalması bazı Avrupa devletleri ile Osmanlı Devleti arasında düşmanlığa neden oldu¹.

Orta çağın sonlarında Müslüman dünyası da büyük dönüşümlere tanık oldu. Mısır'daki Memluklar, Batı Anadolu ve Balkanlar'daki Osmanlı Türkleri, Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'daki Kara ve Beyaz Koyun kabile konfederasyonları, Kuzeydoğu İran ve Orta Asya'daki Timurlular, sonuçta iktidar mücadelesine giriştiler. üç güçlü Müslüman imparatorluğun ortaya çıkışı: Küçük Asya'daki Osmanlılar, Arap ülkeleri ve Balkanlar; İran, Kafkaslar ve Orta Asya'nın bazı bölgelerindeki Safeviler ve Hindistan yarımadasındaki Babürler².

On altıncı yüzyılda ve on yedinci yüzyılın başlarında Osmanlılar ve Safeviler Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Mezopotamya'da birbirleriyle savaştılar. Çatışmaların büyük bir kısmı Ermeni anavatanında gerçekleşti - Muşlu Hovhannes ve Aparanlı Simeon'un yakındığı olaylar - ve nihayet 1639'da iki gücün yüz yıllık düşmanlıklarını durdurup Zuhab

¹ Erdal İLTER, "Ermeni Mes'elesi" nin Perspektifi ve Zeytûn İsyancıları (1780-1880), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1988, s. 29.

² George A. Bournoutian, A Concise History of the Armenian People, (From Ancient Times to the Present), California 2006, s.188.

Antlaşması'nı imzalamasıyla sona erdi. Kasr-ı Şirin Antlaşması olarak da bilinir). Antlaşma, Ermenistan'ı bir kez daha doğu (Pers Ermenistanı olarak da bilinir) ve batı (bazen Türk Ermenistanı olarak da anılır) bölümlerine ayırdı. Şirak Ovası bu ikisi arasında bir nevi sınır haline geldi. Kars Kalesi de dahil olmak üzere batıdaki topraklar Osmanlıların eline geçti; Ani'nin doğusundaki topraklar ve Arpaçay Nehri ise İran'ın bir parçası oldu. Bağdat ile diğer çekişme merkezleri olan kutsal şehirler Necef ve Kerbela Osmanlıların eline geçti.

Ayrıca 16. yüzyılın sonlarında Anadolu'da Celali isyanları olarak bilinen isyancı birliklerin yol açtığı yıkım (Tokatlı Stepanos, Tokatlı Hakob ve Tokatlı Khachatur tarafından anlatılmıştır) birçok eski Ermeni merkezini yok etmiştir. Mülkiyetin yok olması, kıtlık, hastalıklar, zorla din değiştirmeler ve yeniden yerleşim, nüfusu azalttı ve Ermenistan'ın ekonomik canlılığını önemli ölçüde azalttı. Siunik ve Lori'deki birkaç prens dışında, kalıtsal toprak sahibi Ermeni soyluları neredeyse ortadan kayboldu. Ermeni Kilisesi hem kendisinin hem de cemaatinin hayatta kalmasını sağlamak için Müslüman yönetimine boyun eğdi. Osmanlı, Safevi ve Babür hükümdarlarının her biri Ermeni tebaasına farklı muamele ediyordu. Osmanlılar ve İranlılar Kilise'ye Ermeni tebaalarının hem siyasi hem de dini liderliğini verdiler. Daha hoşgörülü Babürlerin yerleşik bir politikası yoktu ancak genellikle kendi topluluklarının sorumluluğunu Ermeni laik liderlere bırakıyorlardı. Sonraki dört bölümde tarihi Ermenistan'ın yanı sıra Osmanlı, İran ve Babür imparatorluklarının çeşitli şehirlerine dağılmış olan bu topluluklardaki yaşam incelenecek.

Batı Küçük Asya'daki Ermeniler, Bizans döneminde buraya göç etmişler ve Orta Çağ'ın başlarında, askeri ve siyasi önem kazandıkları Konstantinopolis başta olmak üzere birçok şehirde büyük topluluklar kurmuşlardı³. Ancak on birinci yüzyıla gelindiğinde Konstantinopolis'teki sayıları azalmıştı ve Selçuklu Türklerinin Ermenistan'ı istila etmesi bu şehre yeni yerleşimciler getirmiş olsa da Ermeni varlığı önemsiz kalmıştı. Kaynaklar, Sultan II. Mehmed'in (1444-1446 ve 1451-1481), Konstantinopolis'i fethettikten kısa bir süre sonra, Anadolu'dan ve Kırım'dan çok sayıda Ermeni'yi zorla bu şehre yerleştirdiğini gösteriyor. Bu tür tehcirler on altıncı yüzyıl boyunca devam etti ve Osmanlı başkentindeki Ermeni cemaatinin sayısını önemli ölçüde artırdı.

Ermeni Milleti

³ Bournoutian, A Concise History of the Armenian Peopley..., s. 189; M. Kemal ÖKE, Ermeni Meselesi, Aydınlar Ocağı Yayını, İstanbul 1986, s. 88-89.

On sekizinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlılar, Arap fatihlerin Orta Doğu'da yüzyıllar önce gevşek bir şekilde kurdukları şeyi, yani imparatorluklarındaki çeşitli tebaa halklarını siyasi veya ırksal gruplar halinde değil, dini topluluklar halinde örgütlemeyi tamamen kurumsallaştırmıştı. Böylece Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler, her biri kendi dini liderinin denetimi altında olan ve millet adı verilen ayrı topluluklar halinde gruplandılar. Her topluluk sonunda kendisini Konstantinopolis'in kendi mahallesi ve diğer şehir merkezleriyle sınırladı. Son zamanlardaki araştırmalar, millet sisteminin on beşinci yüzyılda veya Konstantinopolis'in düşüşünden hemen sonra tam gelişmiş bir kurum olarak ortaya çıktığı fikrine meydan okuyor. Osmanlı'nın çok daha sonralara kadar gayrimüslimlere karşı tutarlı bir politikası olmadığı ve millet sisteminin yavaş yavaş geliştiği artık kesin görünüyor. Osmanlılar, on sekizinci yüzyılın sonları veya on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar millet terimini nadiren kullandılar; o dönemde bu terim esas olarak Rum, Ermeni ve Yahudi toplulukları için kullanıldı.

Yeni araştırmalar, Sultan II. Mehmed'in Konstantinopolis Ermeni Patriği makamının kurulmasındaki rolü konusunda da şüphe uyandırdı. Geleneğe göre 1461 yılında Sultan, Bursa Piskoposu Hovakim'i Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin ilk Patriği olarak atadı. Ancak gerçekte Konstantinopolis Ermeni Patrikhanesi'nin gelişimi daha uzun süren bir süreç gibi görünüyor. On altıncı yüzyılın ilk çeyreğine kadar Ejmiatsin Kutsal Makamı Osmanlı İmparatorluğu sınırlarının dışında, komşu düşman topraklardaydı. Sultan Mehmed, bu nedenle Konstantinopolis'in Ermeni piskoposunu o şehir ve çevresindeki Ermenilerin lideri olarak tanıdı. Daha sonra, İranlılar Ermeni dini hiyerarşisine karşı hoşgörülü ve cömert davrandıkları için, İran yanlısı Ejmiatsin'in Batı veya Türkiye Ermenistanı üzerindeki etkisinden korkan gelecekteki Osmanlı padişahları, birçok Ermeni'yi yalnızca iç kesimlerden Konstantinopolis'e yerleştirmekle kalmadı, aynı zamanda onlara Ermenileri de verdi⁴. Osmanlılar böylece hem Ermenilerin sadakatini sağlamayı hem de Ejmiatsin'i zayıflatmayı umuyorlardı. Daha sonra Erzurum gibi diğer Ermeni cemaatleri de eşit statüde piskoposluklar kurdular. Dolayısıyla Konstantinopolis'in Ermeni piskoposu başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm Ermeniler üzerinde yetkiye sahip değildi. Sis Katolikosluğu Kilikya Ermenileri üzerinde yargı yetkisine sahipti; Ahtamar'ın Van ve çevresindeki Ermenilere, Kudüs Patrikhanesi'nin Arap topraklarındaki Ermenilere karşı tutumu. Ancak 19. yüzyıla

⁴ Kâmuran GÜRÜN, Ermeni Dosyası, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983, s. 66; Bournoutian, A Concise History of the Armenian People..., s. 190.

gelindiğinde Katolikoslukların rekabeti, etkili Ermeni mali seçkinlerinin (amiralar) yükselişi, Ermeni ve Ermeni olmayan Katolikler tarafından okullar açılması ve Ejmiatsin'in Rusya topraklarına dahil edilmesi nedeniyle, Konstantinopolis'in Ermeni başpiskoposu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm Apostolik Ermeniler üzerinde fiili otoriteyi üstlendi. Böylece hem siyasi hem de dini ayrıcalıklara sahip ayrı bir Patrikhane kuruldu. Osmanlılar, Ermeni Vatikanına ya da Ermeni Kilisesi içindeki başka herhangi bir otoriteye hesap vermek zorunda olmayan bir Ermeni dini makamıyla uğraşmak onları fazlasıyla rahatlattı. Gerçekte Ejmiatsin, Sis ve Ahtamar Katolikosu ile Kudüs Patriği dini konularda daha yüksek yetkiye sahipti, ancak Konstantinopolis'in siyasi, mali ve coğrafi konumu, Ermeni Patriğini gerçekten de zorlu bir şahsiyet haline getiriyordu.

Daha önceki yorumlara göre Osmanlılar, Konstantinopolis'in düşmesinden sonra Hıristiyanları iki genel gruba ayırmıştı: Rum Patriği'nin yetkisi altına alınan Dyofizitler ve Ermeni Patriği'nin yetkisi altına alınan Monofizitler. Böylece, Sırp Kilisesi gibi Balkanlar'daki çeşitli Ortodoks Kiliseleri, bir miktar özerkliğe sahip olmakla birlikte, Konstantinopolis Rum Patriği'nin yetki alanına girdi; ve özerk Kıpti, Etiyopya ve Suriye Yakubi Kiliseleri teknik olarak Ermeni Patrikhanesine tabiydi. Bu düşünceye de itiraz edildi ve bu yönde bazı girişimlerde bulunulmasına rağmen bunların sonuçsuz kaldığı artık kesin görünüyor. Her halükarda, on sekizinci yüzyılın sonlarında çeşitli Ortodoks ve Doğu ayin Kiliseleri kendi dini kurumları üzerinde tam kontrole sahipti. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Hıristiyan misyonerlerin faaliyetleri ve hükümetlerinin baskıları nedeniyle Katolik ve Protestan olmak üzere iki yeni millet de ortaya çıktı⁵.

Millet aslında kendi kendini yönetiyordu. Okullar, hayır kurumları ve hastaneler gibi kendi kurumlarını sürdürmesine izin verildi. Kanun ve düzenden ve topluluk içindeki anlaşmazlıkların çözümünden sorumluydu. Ermeni Patriği padişah tarafından onaylandı ve halkı üzerinde tam yetkiye sahipti. Kendi mahkemesi vardı ve toplumunun tamamına sivil ve dini adaleti dağıtabiliyordu. Küçük bir polis gücünün yanı sıra bir hapisaneyi de elinde tutuyordu. İmparatorluklarının bazı kısımlarında azınlık olan Türkler, fethettikleri çeşitli etnik grupların yarı özerk bir şekilde faaliyet göstermesine izin vererek ve dini liderlere kendi yöneticileri altında sahip olduklarından daha büyük idari yetkiler vererek düzeni korumayı başardılar. Ancak Ermeniler ve diğer Hıristiyanlar hâlâ fethedilmiş halklardı ve öyle muamele

⁵ Bournoutian, A Concise History of the Armenian Peopple..., s. 191; Bernard Lewis, Modern Türkiye Nin Doğusu, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1970, S. 51.

görüyorlardı. Özellikle iç bölgelerdeki statüleri, en iyi şekilde "haraç ödeyen tebaa" olarak tercüme edilebilecek reaya statüsündeydi. Örneğin Osmanlılar, 18. yüzyıla kadar, (Ermeni şair Sebastialı Thaddeus'un tanımladığı gibi) Ermeniler de dahil olmak üzere Hıristiyan köylerini, Müslüman olarak yetiştirilecek ve ya devlete yazılacak devşirme ya da gençlerden oluşan bir koleksiyona tabi tutuyordu. Yeniçeri ocağı (ateşli silah kullanımında uzman piyadeler) veya hükümet idaresi. Diğer gayrimüslimler gibi Ermenilerin de silah taşımaya izin verilmiyordu ve bu nedenle askerlik hizmetinden muaf tutuldular. Genellikle cizye vergisi ödemeleri gerekiyordu ve onların şahitlikleri Müslüman mahkemelerinde nadiren kabul ediliyordu. Son olarak Anadolu'daki Ermeniler, Osmanlılar tarafından geleneksel otlaklarından buraya göç etmeye teşvik edilen veya Ermenilerin terk ettiği bölgelere yerleşen göçebe halk olan Kürtlerin sürülerine kışlak sağlamak zorunda kaldı. En iyi ihtimalle, Osmanlı'nın altın çağında millet sistemi, gayrimüslimlere, fethedilen veya Avrupalıların yönetimi altındaki Hıristiyan olmayan tebaadan daha adil muamele vaat ediyordu. En kötüsü, imparatorluğun gerilemesi ve çöküşü sırasında Hıristiyan azınlıklar gasp ve pogromlara maruz kaldı.

Osmanlı padişahları Anadolu'nun kontrolünü sıkı bir şekilde kaybettikçe ve Kürt akınları ile Şii isyanları burada istikrarsız koşullar yarattıkça, giderek daha fazla Ermeni zanaatkar Konstantinopolis'e çekildi. Daha sonraki bazı padişahlar da Ermenileri oraya yerleşmeye teşvik etti ve bunun sonucunda 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı başkentindeki Ermeni nüfusu 250.000'e ulaştı. Şehir dünyadaki en büyük Ermeni cemaatine sahipti ve bazı rivayetlere göre Ermeni Patriği önemli ve güçlü bir yetkili haline gelmişti⁶. Ancak Osmanlı İmparatorluğu geriledikçe patriklik makamının istikrarı da bozuldu. 1461'den 1600'e kadar sadece on altı Patrik bu makamda yer alsa da, 1600 ile 1715 arasında elli dört Patrik görevdeydi. Rüşvet, yolsuzluk ve adam kayırmacılık Osmanlı toplumunun her katmanına nüfuz ettiğinden, Patrikhane çıkar sahibi grupların etkisi altına girdi.

Amiralar

On sekizinci yüzyıla gelindiğinde patriklik makamına bir miktar istikrar geri geldi. Aynı dönemde, amiras ("şef" veya "komutan" anlamına gelen Arapça emir kelimesinden gelir) olarak bilinen güçlü bir Ermeni bankacı ve memur grubunun ortaya çıkması tesadüf değildir. Bu resmi olmayan oligarşi, vezirlere, paşalara, vergi toplayıcılarına ve gelir getirici

⁶ Fikret TÜRKMEN, "Tarih Boyunca Türk-Ermeni Kültür İlişkileri", Türk Tarihinde Ermeniler, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, İzmir 1983, s. 62-63; Bournoutian, A Concise History of the Armenian People..., s. 192.

bir pozisyon satın almak isteyen diğer kişilere borç vererek güç kazanmayı başardı. En zengin amiralardan bazıları padişaha borç verenlerdi ve bu nedenle sarayda büyük nüfuza sahiptiler. Seçkin grupların bir parçası olan amiraların yalnızca Osmanlı ileri gelenlerine özel kıyafetler giymelerine ve ata binmelerine izin veriliyordu; her iki ayrıcalık da genellikle gayrimüslimlere verilmedi. Hayır kurumlarını desteklediler ve daha sonra önemli Ermeni liderler olacak birçok kişinin eğitimini finanse ettiler. Bir tarihçi 77 farklı aileye ait 166 kadar amira tespit etti.

Düzyan, Balian ve Dadyan amira ailelerinin üyeleri sırasıyla imparatorluk darphanesinin müdürü, imparatorluk baş mimarı ve barut değirmeninin şefi pozisyonlarında bulunuyorlardı. Amiralar, zenginlikleri ve Saraydaki statüleri nedeniyle Ermeni milletinin işleri ve Patrik seçimi üzerinde büyük etkiye sahipti. Amiralar sık sık Ermeni tüccarlar ve aydınlarla istişarede bulunuyorlardı, ancak genel olarak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar Ermeni milleti üzerinde Patrik'inkine eşit ve çoğu zaman onu aşan bir kontrole sahiptiler⁷.

Mkhitaristler

On sekizinci yüzyılın sonlarından önce, Osmanlı dünyasındaki Ermeni edebi faaliyetleri, Van Gölü kıyısındaki Lim manastırı veya Kırım'daki Kutsal Haç manastırı gibi manastırlarla sınırlıydı. Mokklu Nerses, Bitlisli David, Kaffalı Var dan, Karinli Hakob gibi filozof, tarihçi ve şairler küçük eserler yazmışlardır⁸. On altıncı yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Ermeni matbaası faaliyet gösteriyor olmasına rağmen, iki yüzyıldır süren savaşlar ve Anadolu'daki yerel beylerin Ermenilere karşı sert muamelesi, öğrenimde keskin bir düşüşe yol açmıştı. Tamamı din üzerine olan yalnızca birkaç kitap yayımlandı. Ermeni kültürel faaliyetlerinin yeniden canlandığına dair ilk somut deliller 17. yüzyılda başladı. Sebastialı Ğazar ve Salazorlu David gibi şairler edebiyat tarihçilerinin dikkat çektiği şairler arasındadır. Ancak dönemin en önemli Ermeni aydını, 1677'de kısa ömürlü bir matbaa kuran Eremia Çelebi Kiumurjian'dır (1637-1695). Konstantinopolis'te konuşulan Ermeni lehçesiyle yazdığı Konstantinopolis Tarihi önemli bir eserdir. . Onun Ermeni Kilisesi'nde reform yapma çabaları din adamları tarafından dirençle karşılandı ve ilerici unsurlar arasında hoşnutsuzluğu artırdı, bu da dolaylı olarak Mkhitarist tarikatın kurulmasına yol açtı.

⁷ Bayram KODAMAN, Sultan İL Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1987, s. 108.

⁸ Bournoutian, A Concise History of the Armenian Peoply..., s. 193.

Başrahip Mkhitar, 1676'da Sebastia'da (Sivas) doğdu. Ermeni Apostolik rahipliğine katıldıktan sonra Batı Ermenistan'ı gezdi ve kendi memleketinde Ermeni eğitiminin en düşük seviyesine ulaştığına ikna oldu. Hemşerilerinin manevi ve entelektüel ihtiyaçlarını karşılayacak bir dini düzen kurmaya çalıştı. Ermeni din adamları tarafından reddedildi ve bir dizi Latin misyonerle görüştüktan sonra Batı Kilisesi'nin misyonu için gerekli araçlara ve desteğe sahip olduğunu hissetti⁹. 1695'te Halep'te Katolikliği kabul eden Mkhitar, 8 Eylül 1701'de Konstantinopolis'te on üyeli yeni bir tarikat kurdu. Mkhitar, Papalık otoritesine bağlı kalmanın ve Ermeni milletine sadık kalmanın mümkün olduğunu savundu. Faaliyetleri sadece Ermeni Patrikhanesini kızdırmakla kalmadı, aynı zamanda Latin misyonerler tarafından da olumsuz karşılandı ve hiçbiri onun ikili sadakatini kabul edemedi. Mkhitaristler, o zamanlar Venedik buzunun kontrolü altında olan Yunanistan'daki Mora'ya gitmek zorunda kaldılar.

1705'te Mkhitaristler, Papa XI. Clement'e (1700-1721) tarikatlarını tanıması için dilekçe verdiler. Propaganda Fide tarafından eğitilen Katolik misyonerler tarafından yayılan ve Mkhitar'ı Katolik Kilisesi'nin ayinlerini tahrif etmekle suçlayan söylentilerden endişe duyan Vatikan, Mkhitar'ın tanınmasını 1712'ye kadar erteledi. 1715'te Osmanlılar Morea'yı aldı, Mkhitarist manastırını yok etti. ve rahipleri Venedik'e gitmeye zorladı. Venedik Senatosu, tarikatın eski bir cüzam sığınağı olan San Lazzaro adasına verilmesi yönünde oy kullandı ve tarikatın kuruluşundan on altı yıl sonra, 8 Eylül 1717'de Mkhitaristler oraya taşındı¹⁰. 1718'de Mkhitar, devam eden söylentilere karşı tarikatını savunmak için Roma'ya gitti. Vatikan'ı kendi Ortodoksluğuna ikna etmeyi başardı ve hayatının geri kalanını dini ve entelektüel faaliyetlere adadı. 27 Nisan 1749'da San Lazzaro'da öldü. 1773'te Mkhitaristlerin hoşnutsuz babaları Venedik'i terk etti ve sonunda 1803'te Trieste'de tarikatın ayrı bir şubesini kurdu. Napolyon'un İtalya'yı işgalinden sonra Viyana'ya kaçtılar ve 1811'de burada yeni bir merkez kurdular.

Mkhitaristler, Ermeni kültürünün korunmasının yanı sıra Ermeni tarihi ve dili çalışmalarının yeniden canlandırılmasıyla da derinden ilgileniyorlardı. Bu amaca ulaşmak için diğer Ermeni kurumlarından daha fazlasını yapabildiler. Avrupa klasiklerini Ermeniceye çevirerek, Latince, Yunanca ve diğer dillerdeki birincil kaynakları kullanarak tarihi, dilsel, edebi ve dini eserler yazmaya başladılar. Babalar Çamçıyan (1738-1823), Avetikyan (1751-1827), Bagratuni (1790-1866), Aytenyan'ın (1824-1824) çabaları

⁹ Halil İNALCIK, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Belleten, c. XXVIII, nu. 112, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1964, s. 626-27.

¹⁰ Bournoutian, A Concise History of the Armenian Peopley...., s. 194.

1902), Minasyan (1799-1866) ve Alişan (1820-1901) gramerler, sözlükler, tarihler, oyunlar ve çok sayıda filolojik, coğrafi ve teolojik eser ürettiler. İranlı-Ermeni ve özellikle Hintli-Ermeni tüccarların mali desteğiyle Mkhitaristler okullar kurdular ve iki süreli yayın çıkardılar; Bazmavep 1843'ten itibaren Venedik'te, Handes Amsoreay ise 1887'den itibaren Viyana'da basıldı. Venedik cemaati çabalarını şu konularda yoğunlaştırdı: Ermeni tarihi ve edebiyatı, Viyana'daki rahipler ise Ermeni dili ve filolojisi üzerine yoğunlaşmışlardı. Mkhitaristler yalnızca Avrupa'nın Ermeni geçmişini öğrenmesini sağlamakla kalmadı, aynı zamanda çalışmaları Batı düşüncesini Osmanlı ve Rus imparatorluklarındaki Ermenilere kanalize etti ve on dokuzuncu yüzyılda Ermeni kültürünün canlanışının şekillenmesinde önemli bir rol oynadı. Hem Venedik hem de Viyana Mkhitarist cemaatleri yirminci yüzyılda aktif kaldılar ve 2000 yılında tek bir tarikat altında yeniden birleştiler¹¹.

Doğu Sorunu

On beşinci yüzyıldan on yedinci yüzyıla kadar Osmanlılar, Doğu ve Orta Avrupa'nın büyük bir bölümünün tartışmasız efendisiydi. Bu arada Kazaklar, Karadeniz'in kuzeyindeki meralarda uzun süren Slav kolonizasyonu sürecini tamamladılar ve Don bölgesini, Rusya'nın doğuya doğru Balkanlar'a doğru yayılacağı bir askeri üs haline getirdiler¹². Rus yöneticilerin ve devlet adamlarının eylemlerinden cesaret alan Doğu Avrupa'nın Slav ve Ortodoks halkları, zamanla Rusya'yı Osmanlı yönetiminden kurtarıcı olarak görmeye başladılar. Sultan Süleyman'ın ölümünün (1566) ardından yavaş yavaş gerilemeye başlayan Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyılda Avusturya, Polonya ve Rusya'ya karşı bir dizi yenilgiye uğradı. Bazı Osmanlı yetkilileri, özellikle de Köprülü ailesinden vezirler gidişatı tersine çevirmeye çalıştı ama 1683'te iki ay süren kuşatmanın ardından Viyana'nın alınamaması, Osmanlı üstünlüğünün sonunun habercisi oldu. On sekizinci yüzyılın başlarında Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) Antlaşmaları Osmanlı'nın Avrupa'daki ilk büyük toprak kaybına yol açtı. Avusturya, Macaristan'ın, Transilvanya'nın, Hırvatistan'ın ve Slovenya'nın tamamını aldı; Polonya Podolya'yı ele geçirdi; ve Rusya Karadeniz'e doğru ilerledi. Osmanlı, başta Avrupalılar arasındaki anlaşmazlıklar ve Fransa'nın desteğiyle daha fazla kayıp vermekten

¹¹ Ercüment KURAN, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1887-1897)", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile ilişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Ankara 1985, s. 19-20.

¹² Bournoutian, A Concise History of the Armenian Peopley...., s. 195.

kurtuldu¹³.

On sekizinci yüzyıl, Büyük Petro'nun (1689-1725) ve özellikle Büyük Katerina'nın (1762-1796) Rus nüfuzunu Balkanlar ve Transkafkasya'ya genişletmeyi başardığı bir dizi Rus-Türk savaşına tanık oldu. Avusturya'nın Orta Avrupa'nın yükselen gücü Prusya'yla meşgul olması, durumdan yararlanma veya Rusya'nın yayılmasını durdurma girişimlerini engelledi. Avusturyalılar, Rusya'nın Balkanlar'da artan nüfuzundan korkmalarına rağmen, Catherine'in kendilerine karşı Prusya ile ittifak kurmasından korktuğu için onunla işbirliği yapmak zorunda kaldılar. Catherine'in Osmanlılarla yaptığı ilk savaş (1768-1774) karada ve denizde büyük zaferlerle sonuçlandı. Her ikisi de Rusya'nın kazanımlarıyla ilgilenen Avusturyalı Maria Theresa (1740-1780) ve Prusyalı Büyük Frederick (1740-1786), Rusya'nın ilerleyişini durdurmaya çalıştılar ve 1772'de Rusya ile Polonya'nın bölünmesi konusunda anlaşmaya vardılar. Almanların baskılarına rağmen Catherine, Rusya'daki Pugaçev İsyanı'nın (1772-1774) onu bir anlaşma imzalamaya zorladığı 1774 yılına kadar Osmanlılarla savaşı bitirmeyi reddetti.

Kılıçlık Kaynarca Antlaşması (1774) Rusya'ya yalnızca Kırım'da bir dizi kale ve Karadeniz'deki ticari gemilerine serbest dolaşım hakkı vermekle kalmadı, aynı zamanda Kırım Tatarlarını Osmanlı hükümdarlığından bağımsız hale getirdi. Ancak daha önemlisi, Osmanlı'nın Moldavya ve Eflak'taki (bugünkü Romanya) insanlara daha geniş ölçüde özyönetim hakkı tanıyarak, Rusya'nın onlar adına müdahale etmesinin yolunu açık bırakma vaadiydi. Ayrıca Osmanlılar, Ortodoks Hıristiyanları korumayı kabul ederek, Rusya'nın Konstantinopolis'te bir kilise inşa etmesine izin vermekle kalmayıp, ona bölge dışı ayrıcalıklar da tanıdı¹⁴. Küçük Kaynarca Antlaşması, Rusya'nın Balkanlar'a gelecekte yapacağı tüm müdahalelerin bahanesini oluşturdu. Bu anlaşmanın Rusya tarafından yorumlanması, onlara Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Slav ve Ortodoks azınlıkların davasını savunma hakkını veriyordu. Osmanlılar ve Batılı güçler, özellikle de İngiltere aynı fikirde değildi. Antlaşmanın Rusya'ya yalnızca Konstantinopolis'te bir kilise sahibi olma hakkı verdiğini ve azınlıklarla ilgili geri kalan hükümlerin son derece belirsiz olduğunu düşünüyorlardı.

Yükselen Balkan milliyetçiliği dalgası ile Rusya ve Avusturya'nın bölgedeki rekabet ve yayılmacı tasarımlarının nasıl ele alınacağı ve bunların Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki olası etkilerinin nasıl ölçüleceği sorunu "Doğu Sorunu" olarak bilinmeye başlandı. Pek çok

¹³ Esat UR AS, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, ed. Tül ay DURAN, genişletilmiş ikinci baskı, Belge Yayını, İstanbul 1987, s. 156-71.

¹⁴ Bournoutian, A Concise History of the Armenian Peopley...., s. 196.

kişinin inandığı gibi, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu olarak anılan “Avrupa'nın Hasta Adamı”nın ölmesi gerekiyorsa, Avrupa'daki güç dengelerini değiştirmeden ve kargaşa yaratmadan nasıl parçalanacaktı? topyekun bir Avrupa savaşı mı? Yüz yıldan fazla bir süre boyunca Doğu Sorunu, her büyük konferansta veya anlaşmada konuyu ele alan politikacıların aklında kaldı. Sorunun çözülememesi, Avusturya Arşidükü Ferdinand'ın Saraybosna'da (1914) öldürülmesiyle sonuçlandı; bu, Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı oldu ve Osmanlı, Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarını yok etti.

Her ne kadar Doğu Sorunu öncelikli olarak Balkanları ilgilendirse de İngiltere'nin Hindistan, Mısır ve Basra Körfezi'ndeki hayati çıkarları, onu Rusya'nın Akdeniz'deki yayılmasına karşı Türkleri desteklemeye zorladı. Catherine 1783'te Kırım'ı ilhak etti ve birkaç yıl sonra Osmanlılarla ikinci savaşına (1787-1792) başladı¹⁵. Avusturya ve Prusya'nın her ikisi de Fransız Devrimi ile meşguldü, ardından Catherine'in Doğu Avrupa'ya yayılmasını kontrol etmeye çalıştılar. Prusya, Polonya'ya doğru hamle yapmaya başladı ve Avusturya, Osmanlılarla ayrı bir barış yaptı. Rusya, çok az toprak elde etmesini sağlayan Yaş Antlaşması'nı (1792) imzalamak zorunda kaldı. Bir yıl sonra, 1793'te Rusya ve Prusya, Polonya'nın ikinci bölünmesini tamamladılar ve 1795'te, Polonya'nın üçüncü bölünmesiyle Polonya'nın bağımsızlığına son verdiler¹⁶.

III. Selim Tanzimatı ve Tanzimat Dönemi (1789-1876)

Fransız Devrimi Avrupa'yı sarsarken, devletlerine yönelik dış tehditlerin farkında olan bazı Osmanlı liderleri, bir zamanların büyük imparatorluğunun yapısında reform yapmayı ciddi olarak düşünmeye başladı. Yerel Müslüman beyler veya derebeyler Anadolu'nun büyük bir kısmını kontrol ediyorlardı. Balkanlar'ın Osmanlı yetkililerinin gasplarından bıkan ve Rusya tarafından cesaretlendirilen Hıristiyan nüfusu sürekli isyan halindeydi. Bir zamanlar korkulan Yeniçeri, savaşmak yerine iş yapan verimsiz bir askere dönüşmüştü. Yeniçeriler, muhafazakar dini liderlerle birlikte, böyle bir yolu destekleyen padişahları tahttan indirerek veya öldürerek imparatorluğun her türlü modernleşmesine direndiler.

Fransız Devrimi'nin başladığı yıl III. Selim (1789-1807) Osmanlı tahtına çıktı. Başlangıçta o da seleflerinden bazıları gibi imparatorluğun eski disiplinini yeniden tesis etmesi halinde kurtarılabilceğini düşünüyordu. Modern silahlar dışında modernizasyona

¹⁵ Bournoutian, A Concise History of the Armenian People..., s. 197.

¹⁶ Stanford J. SHAW-Ezel Kural SHAW, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, çev. Mehmet HARMANCI, c. II, E Yayını, İstanbul 1983, s. 228.

gerek yoktu; hükümetin yalnızca suiistimallere ve verimsizliklere son vermesi gerekiyordu. Ancak Yaş Antlaşması'ndan sonra Selim daha kapsamlı bir yeniden yapılanmanın gerekli olduğunu fark etti. Nizam-i Cedid (Yeni Düzen veya Yeni Ordu) adı verilen, Avrupa örneklerini örnek alan küçük ve etkili bir askeri güç kurdu. Ayrıca Osmanlı donanmasını yeniden canlandırdı ve silah ve barut üretimi için birçok modern fabrika kurdu. İdari, mali ve yargı reformları, en iyi ihtimalle kısmen başarılı olsa da, Batılı fikir ve kurumlara kapıyı açtı ve Türkiye'nin modernleşmesinin temelini attı.

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, Aydınlanma ve Fransız Devrimi'nin getirdiği sosyo-politik değişiklikler, matbaanın ortaya çıkışı ve Avrupalı ticari ve teknik danışmanların gelişimi Osmanlı İmparatorluğu'na da nüfuz etmişti¹⁷. Ne ironiktir ki, Hıristiyan azınlıklar, özellikle de Balkanlar'dakiler, bu değişimlerden ilk yararlananlar oldu. Tüccarları yeni fikirleri Doğu Avrupa'ya ithal ederken, diasporaları da entelektüel ve devrimci faaliyetleri teşvik edip finanse etti. Balkanlar'daki entelektüellerin çoğu, Herder ve Fichte gibi 18. yüzyıl Avrupalı teorisyenlerinin kültürel milliyetçiliğini benimsedi. Yerel diller, bölgenin yeni edebi araçları olarak klasik dillerin yerini aldı. Etnik azınlıkların ulusal bilinci böylece ilk olarak edebi bir canlanma yoluyla ve Napolyon'un devrimci fikirleri yaymasından sonra ayaklanmalar ve özerklik veya bağımsızlık talepleri aracılığıyla ifade edildi. Sırp, Yunanlılar, Romenler ve Karadağlılar gibi bazı gruplar, Rusya'nın siyasi ve dini etkisi nedeniyle hızla uyanmış ve 19. yüzyılın ilk yarısında tanınmıştır. Araplar ise bu yüzyılın sonlarında siyasi canlanmalarına başladılar. Ancak Makedonlar, Arnavutlar ve son olarak Kürtler gibi diğerleri taleplerini ancak yirminci yüzyılın başlarında dile getirdiler¹⁸.

Napolyon'un yenilgisi ve 1815'teki Viyana Kongresi de Osmanlıların, Fransız devrimci fikirlerine karşı muhafazakar bir tepki olarak Avrupalı güçlerin kendi statükoyu korumayı ve Avrupa'da gelecekteki devrimleri bastırmayı kabul etmelerine yardımcı oldu. Sonuç olarak, Avusturyalı ve İngiliz devlet adamları Mettemich ve Castlereagh, Rus çarı I. Alexander'ı (1801-1825) Rusya'yı Sırp isyanına (1815-1817) ya da Yunan bağımsızlık savaşının ilk evresine dahil etmemeye ikna ettiler. Bu arada, bu isyanlar ve Osmanlı'nın Mısır genel valisi Muhammed Ali Paşa'nın bağımsız eylemleri, padişahlara, Mısır'da ciddi reformlara acil ihtiyaç duyulduğunu kesin olarak gösterdi. Osmanlı İmparatorluğu. III. Selim gerici unsurlar tarafından öldürülmesine rağmen, Sultan II. Mahmud (1808-1839) nihayet

¹⁷ Bournoutian, A Concise History of the Armenian People..., s. 198.

¹⁸ Yuluğ Tekin KURAT, Osmanlı İmparatorluğu nun Paylaşılması, Turhan Kitabevi, Ankara 1986, s. 12.

1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdı ve Avrupa'nın yardımıyla tamamen modern bir ordu kurmaya başladı¹⁹.

Yeni Rus çarı I. Nicholas (1825-1855), muhafazakar bir otokrat olmasına rağmen aynı zamanda Rus Ortodoksluğunun savunucusuydu ve Balkan Hıristiyanlarına sempati duyuyordu. Osmanlılara karşı daha sert bir tavır aldı ve 1828'de onlara karşı savaş başlattı. Bir yıl sonra, Edirne Antlaşması (bugünkü Edime) Rusya'ya yalnızca batı Gürcistan'ın çoğunu vermekle kalmadı, aynı zamanda özerk bir Moldavya ve Eflak'ı da yarattı²⁰. Birkaç ay sonra, 1830'da Rus yardımı, pek çok Avrupalı liberalin sempatisini çeken Yunanistan'ın da bağımsızlığına kavuşmasını sağladı. Birkaç yıl sonra Rusya, Muhammed Ali'nin Suriye'yi işgaline ve Küçük Asya'ya doğru ilerlemesine karşı Osmanlılara yardım etmeye karar verdiğinde Balkanlar'daki nüfuzunu artırdı. Unkiar Skelessi Antlaşması (1833) ile Rusya, Boğazlar'ın (Karadeniz'i Marmara Denizi'ne bağlayan İstanbul Boğazı ve Mara Denizi'ni Ege Denizi'ne bağlayan Çanakkale Boğazı) kapatılması karşılığında padişahın koruyucusu oldu. Rusya dışındaki tüm yabancı savaş gemilerine.

İngiltere'nin başını çektiği Avrupa'nın geri kalanı Rusya'nın bölgedeki hakimiyetini kabul edemedi. İngilizler, Türklerin imajını iyileştirmek ve aynı zamanda Rusya'nın mazlum Balkan Hıristiyanlarının koruyucusu rolünü zayıflatmak için Osmanlıları reformlar yapmaya ikna etti. 1839'da genç Sultan I. Abdülmecid (1839-1861), Batılı reformlardan yana olan yetkililerin tavsiyesi üzerine, Hattı Şerif-i Gülhane'yi ("Gül Odasının Yüce Fermanı") yayınladı. tüm tebaasının mülkiyetindedir. Askeri reformlar ve vergi reformları, merkezi bir yönetim, büyükler meclisi, eyalet konseylerinin kurulması, dini açıdan karma mahkemeler ve teknik kolejler vaat ediyordu. Hatt-i Şerif, fiilen bu reformların bir kısmını hayata geçirmiş ve 1876 yılına kadar sürecek olan Tanzimat ("yeniden düzenleme" veya "reform") dönemini başlatmıştır.

Her ne kadar fermanlar gelenekten kopmuş ve genel olarak Müslüman dini liderlerin karşı çıktığı bu kanunlar yasal olarak yürürlüğe konmamış, bunları istediği zaman iptal edebilen padişah tarafından uygulanmıştır. Daha da önemlisi, reform vaadi, Osmanlıların Balkanlar'daki Rus taleplerine karşı koymasını sağladı ve 1841'de Unkiar Skelessi Antlaşması'nın geçerliliği sona erdiğinde, tüm Avrupalı güçler tarafından imzalanan Boğazlar Sözleşmesi, Boğazları tüm yabancı savaş gemilerine kapattı. Bu, Rusya'nın Osmanlı

¹⁹ Kemal BEYDİLLİ, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Belgeler, c. XIII, nu. 17, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1988, s. 368

²⁰ Bournoutian, A Concise History of the Armenian People..., s. 199.

İmparatorluğu üzerindeki kısa süreli etkisini etkili bir şekilde sona erdirdi.

Genel olarak reformlar geniş kapsamlı değildi ve kültürel canlanmalarla uyanan ve zaman zaman Rusya tarafından desteklenen Slav azınlıkları daha somut değişiklikler talep etmeye devam etti. Kri Savaşı (1853-1856) yakalanması zor barışı paramparça etti. Görünüşte Ruslar ile Fransızlar arasında Kudüs'teki Kutsal Yerlerin korunmasına ilişkin bir anlaşmazlık olarak başlayan savaş, gerçekte Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan kaynaklanan Rusya'nın devam eden iddialarına karşı Avrupa'nın birleşik meydan okumasıydı²¹.

Rus kuvvetleri Anadolu'da galip gelse de, Kırım'daki yenilgileri yeni çar II. Aleksandr'ın (1855-1881) barış talebinde bulunmasına neden oldu. Paris Antlaşması (1856) ile Osmanlılar nihayet "Avrupa İttifakı"na kabul edilirken, Rusya Batı Ermenistan'da ele geçirdiği bölgeleri geri vermek ve Karadeniz'deki tahkimatlarını sökmek zorunda kaldı. Gelecekteki Rusların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıkların işlerine karışmasını engellemek için İngiliz, Fransız ve Avusturya büyükelçileri, Sultan Abdülmecid'i Hatti Humayun ("İmparatorluk Fermanı") adlı başka bir reform fermanı yayınlamaya zorladı. Yeni kararname, Hıristiyan tebaanın can, şeref ve mal güvenliğini güvence altına alıyor ve cizye vergisini kaldırıyordu. Buna ek olarak, millet başkanlarının sivil yetkileri de büyük ölçüde kısıtlandı; bu, Ermeni toplumu üzerinde büyük etki yaratacak bir eylemdi.

Aynı zamanda tam vicdan özgürlüğü de güvence altına alınmıştı ve her sivil makam tüm vatandaşlara açıktı. Hıristiyanlar askerlik hizmetine hak kazandılar, ancak muafiyet satın alma seçeneği de vardı. Reformlar bir kez daha büyük kent merkezlerine fayda sağladı ve taşradaki koşullar üzerinde çok az etkisi oldu veya hiç etkisi olmadı²².

Ermeni Kültürünün Dirilişi

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Avrupalı tarihçiler, arkeologlar ve hatta sanatçılar doğu kültürlerine derin bir ilgi duymaya başladılar. Babil, Mısır, İran, Yunan, Çin ve Ermeni kültürü Fransız, Alman ve İngiliz takipçilerin ilgisini çekti. Oryantalizm bir moda haline geldi ve gezginler Orta Doğu'yu ziyaret ederek deneyimlerini anlatan birçok resimli cilt üretti. Mkhitaristlerin faaliyetleri Avrupa'da Ermeni tarihi ve dilinin araştırılmasını kolaylaştırdı. İngiliz şair Lord Byron Venedik'te onlarla Ermenice eğitimi aldı. Langlois, Brosset ve Hiibschmann gibi bilim adamları sadece Ermeni tarihi ve dili üzerine çalışmalar yazmakla

²¹ Bournoutian, A Concise History of the Armenian Peoply..., s. 200.

²² Enver Ziya KAR AL, Osmanlı Tarihi, c. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1962, s. 66, 129.

kalmadı, aynı zamanda Hiibschmann Ermenice'nin Hint-Avrupa dil ağacının ayrı bir dalı olduğunu tespit etti²³.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin uyanmasında diğer güçlerin daha doğrudan sorumluluğu vardı. Her ne kadar erken dönem Katolik misyonerlik faaliyetleri Ermeni Kilisesi'nin sert direnişiyle karşılaşmış olsa da, on dokuzuncu yüzyılda yapılan reformlar millet reislerinin konumunu zayıflatmıştı. Avrupalı devletler Osmanlı İmparatorluğu üzerinde büyük tavizler ve nüfuz elde etmişti. Fransız ve İtalyan misyonerlerin yanı sıra İngiliz ve Amerikalı misyonerler, Osmanlı Türkiye'sinde yüksek öğrenim kurumları da dahil olmak üzere misyonlar ve okullar açtılar²⁴. Müslümanları din değiştirme konusunda çok az başarı elde ederek, çabalarını Ermeniler ve diğer Hıristiyanlar üzerinde yoğunlaştırdılar. Her ne kadar Ermenilerin çoğu ana Kilise içinde kalmış ve misyonerlerin sunduğu eğitimden yararlanmış olsa da, yine de Batı'nın ilerici fikirlerinden etkilenmişlerdi. Fransız etkisiyle Ermeni Katoliklerin sayısı arttı ve 1831'de Ermeni Katolik milletinin oluşmasıyla sonuçlandı.

Amerikalı Evanjelik misyonerler on dokuzuncu yüzyılın başlarında geldi. İncil'i Ermenice yerel dilde ve Ermeni karakterleriyle yazılmış Türkçe olarak basmakla başladılar. Ermenistan'ı ziyaret eden ilk iki Amerikalıdan biri olan Eli Smith (1830-1831) ve Anadolu'nun ve Kilikya'nın her büyük şehrinde okul açan William Goodell gibi yetenekli ve kararlı kişileri gönderdiler; yüzyılın ortasına gelindiğinde ise 8.000'den fazla Ermeni din değiştirmişti. 1847'de Amerikan ve İngiliz baskıları Ermeni Evanjelik milletini yarattı. Bu milletlerin kurulması, Katolik ve Evanjelik Ermenilere (Ermeni nüfusunun yüzde iki ila üçü kadar) yalnızca yüksek öğrenimlerini yurtiçinde veya yurtdışında sürdürme veya Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etme fırsatı vermekle kalmadı, aynı zamanda zaman zaman, Avrupalı dindaşlarının diplomatik korumasından yararlanmak.

Bu arada, İzmir'deki Ermeni entelektüel sınıfı ve Konstantinopolis'teki dini hiyerarşi, Mkhitarist ve Cizvit faaliyetlerine ve ayrıca Madras çevresinin yazılarına tepki göstererek ve onlardan etkilenerek bir dizi okul kurmuştu. Hastaneler ve dini ve laik eserleri basan on yeni matbaa. Bu projelerin çoğu amiralar tarafından finanse edildi. Ancak Ermeni okulları Ermeni uyanışında da önemli bir rol oynadı.

Selim'in reformları kamu eğitimine getirilen kısıtlamaları kaldırdı. 1790'dan 1800'e kadar Konstantinopolis'te Ermeni Kilisesi tarafından işletilen az sayıda ilkokul açıldı.

²³ Cevdet KÜÇÜK, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1986, s. 8-12

²⁴ Bournoutian, A Concise History of the Armenian People..., s. 201.

1820'den sonra kız okulları açıldı. Katolik ve Evanjelic misyonerlerin itirazları, Ermeni Kilisesi'ni, üst düzey bir okul da dahil olmak üzere çok daha fazla okul açmaya zorladı. 1839'da Konstantinopolis'teki Jemaran Akademisi. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Tanzimat sayesinde yalnızca Konstantinopolis'te kırk kadar okul ve iki Ermeni kolejinde okuyan 5.000'e yakın Ermeni öğrenci vardı. Toplumdan, özellikle de zenginlerden alınan vergiler, pratikte ücretsiz olan bu okulları destekledi ve her yıl yaklaşık iki düzine öğrencinin Fransa'da okumak için burs almasını mümkün kıldı²⁵. Dönüşlerinde bu öğrenciler ders vererek, yazarak veya gazete yayınlamaya Avrupa fikirlerini yaydılar. Tanzimat döneminin (1876) sonuna gelindiğinde, ilkokul ve ortaokullar altı batı Ermeni vilayetine veya vilayetine (Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakir, Harput ve Sivas) yayılmıştı²⁶.

Bu arada İzmirli Ermeniler, bütün bir entelektüel kuşağına Fransız edebiyat düşüncesi aşlayan Stepan Voskanyan (1825-1901) gibi öğretmenlerin ilgisini çeken Mesropyan Koleji'ni kurdular. Kolejin bir diğer mezunu da çevirmen, romancı ve gazeteci Matteos Mamuryan'dı (1830-1901). Paris'te okuduktan sonra 1851'de İzmir'de bir okul açtı ve 1871'de aylık dergi Arevelian Mamul'un editörü oldu. Vananlı Hovhannes (1772-1841) bu okulun bir başka tanınmış öğretmeni idi.

Diğer eğitimciler, çevirmenler ve gazete editörleri de yanıt verdi. Bütün bir nesli uyandırmaya yetecek kadar güçlü. Bunların arasında şunlar vardı: Bir dizi gramer kitabı yayınlayan Grigor Peştimalçıyan (1778-1837); Pascal ve Rousseau'nun eserlerini çeviren ve haftalık Hayastan (Ermenistan) dergisinin editörlüğünü yapan Hovhannes Teroyents (1801-1888); Üsküdar Koleji'nde öğretmenlik yapan ve daha sonra Ermeni Ulusal Meclisi'ne seçilen Khachatur Misakian (1815-1891); Grigor Odian (1834-1887) ile birlikte Ermeni Ulusal Anayasası taslağını hazırlayanlar arasında yer alan Nahapet Rusinian (1819-1876); Nikohayos Zorayan (1821-1859); Harutyun Svadjian (1931-1874); ve şair Mkrtiç Beşiktaşlıyan ile birlikte Ulusal Kültür ve Eğitim Birliği'ni kuran Hovsep Şişmanyan (Dzerents) [1822-1888]. Bir dizi büyük oyun yazarı da ortaya çıktı; bunlar arasında Hakob Baronyan (1843-1891) ve Bedros Turyan (1851-1872) vardı. Çok sayıda şair, romancı, denemeci ve öykü yazarı da ortaya çıktı. Bunlar arasında Matteos Mamuryan (1830-1901), Srбуhi Dussap (c. 1841-1901),

²⁵ Bournoutian, A Concise History of the Armenian People..., s. 202.

²⁶ Midhat Sertoglu, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, c. I , nu."4, Menteş Yayını, İstanbul 1968, s. 22.

Grigor Zohrab (1861-1915)²⁷;

Yeruhan (1870-1915); Artaşes Harutyunyan (1873-1915); Ruben

Zartaryan (1874-1915); Misak Kuyumcuyan (1877-1913); Gegham

Parseğyan (1883-1915); Daniel Varuzhan (1884-1915); Tigran

Cheokiurian (1884-1915); Ruben Sevag (1885-1915); Siamanto

(1878-1915); Hovhannes Harutyunyan (1860-1915); Melkon Kurçıyan (1859-1915);

Ve birçok diğeri. Çalışmaları Avrupalı meslektaşlarının romantik milliyetçiliğini taklit ediyordu. Kadın ve erkek etkinliklerinin bu denli büyük bir edebi üretiminin sonucu, Osmanlı Türkiye'sindeki Ermenilerin on dokuzuncu yüzyıl boyunca devam eden ve Ermeni Soykırımı ile sona eren zartok'u, yani bir rönesansı veya kültürel uyanışıydı²⁸.

1839 reformları, 1840'ta İzmir'de yayınlanan ilk yerel süreli yayın Ağrı Şafağı'nın çıkmasını sağladı. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde birçok Ermeni yazar, Kilisenin ve muhafazakar hiyerarşinin uyarılarını göz ardı ederek, Konstantinopolis'in konuşulan yerel dilini benimsedi ve bugün Orta Doğu, Avrupa ve Orta Doğu'nun büyük bölümünde konuşulan modern Batı Ermenicesini geliştirdi. Amerika kıtası. Ermeni edebiyatında canlanmanın başladığı İzmir ile daha kozmopolit atmosferi İzmirli aydınları cezbeden Konstantinopolis arasında bir tür rekabet ortaya çıktı. 1852'de Dedeyan ailesi İzmir'de yeni bir matbaa kurdu; bu matbaa otuz yıl içinde Fransız, İngiliz ve Alman romantik yazarların yaklaşık 200 Ermenice çevirisini yayımladı ve bunlar da yukarıda adı geçen Ermeni yazarlardan bazılarını etkiledi. Klasik tragedya Ermeniceye de çevrilerek Konstantinopolis'te Mıkırtıç Beşiktaşlıyan'ın (1828-1868) idaresinde kurulan ilk tiyatrodan sahnelendi²⁹.

Basın, Ermeni kültürünün canlanmasında çok önemli bir rol oynadı. Osmanlı Türkiye'sinde yayınlanan ilk gazeteyi 1812 yılında Ermeniler kurdu. 1840 ile 1866 yılları arasında Konstantinopolis'te on dört Ermeni dergisi kuruldu. Bunlar arasında en çok dikkat çekenler Garabed Utudjian'ın editörlüğünü yaptığı Masis; Harutiun Svajian'ın editörlüğünü yaptığı Bee; ve Anavatan, Arpiar Arpiarian (1851-1908) tarafından düzenlenmiştir. Batı Ermenistan'ın en etkili dergileri, geleceğin Katolikosu Khrimian'ın Van ve Muş'ta çıkardığı

²⁷ Turgut İŞIKSAL, "Ermeni Faaliyetleriyle İlgili Araştırmalarda Osmanlı Belgelerinin Önemi ve 1893 Merzifon Olayı", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, c. XIV, nu. 79-80-81, Menteş Yayını, İstanbul 1974, s. 47-52; s. 23-31

²⁸ Bournoutian, A Concise History of the Armenian People..., s. 203.

²⁹ Tarık Zafer TUN AYA, Türkiye'de Siyasî Partiler 1892-1952, Doğan Kardeşler Yayını, İstanbul 1952, s. 22-23; Ahmed Bedevî KURAN, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele. Baha Matbaası, İstanbul 1956, s. 138-39.

Vasporakan Kartalı ve Taron Kartalı idi. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bu ve bir kısmı günlük gazete haline gelen çok sayıda süreli yayın, Anadolu'da yaşayan Ermeni kitlelerinin siyasi uyanışında büyük rol oynadı³⁰.

Ermeni Ulusal Anayasası

Balkanlar'daki Hıristiyanlardan farklı olarak Ermeniler, Babiâli'ye (veziriazamın resmi ikametgahı ve hükümetin merkezi Bab Ali, "Yüce Babiâli" veya kısaca "Babiâli" olarak anılırdı) karşı isyan etmediler veya kışkırtma yapmadılar ve Onları "sadık" millet olarak gören Osmanlılar tarafından tercih ediliyordu. On dokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde Konstantinopolis ve İzmir'deki Ermeni cemaati sosyal ve ekonomik olarak tabakalaşmıştı³¹. 1830'da Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra imparatorluktaki tüm Rumlar şüpheli hale geldi ve Ermeniler onları birçok mevkiye yerleştirerek amirallerin gücünü daha da artırdı. Amiralardan yanı sıra Ermeni tüccarlar da büyük miktarda servet biriktirmişlerdi ve birçoğu Avrupalı firmaların acentesi olmuş, İtalya ile baharat, mücevher, halı, kumaş, züccaciye, kehribar, silah, kurutulmuş meyve ve kürk ticareti yapmıştı. Hollanda, Fransa, İran, Hindistan ve Rusya³².

Ermeni orta sınıfı esnaf ve loncalar halinde gruplandırılmış zanaatkarlardan ve zanaatkarlardan oluşuyordu. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında yaklaşık 40.000 üyeli yüz kadar Ermeni loncasının varlığı kayıtlara geçmiştir. Ancak Konstantinopolis ve İzmir'deki Ermenilerin hepsinin durumu iyi değildi. Balkanlardan ve Kafkaslardan gelen onbinlerce Müslüman mültecinin yeniden yerleştirilmesi, Anadolu'nun doğu illerinde yaşam koşullarının kötüleşmesine yol açmıştı. 1860 yılına gelindiğinde yaklaşık 20.000 Ermeni göçmen işçi ya da Ermenice pandukht iki şehre akın etmiş, burada kalabalık evlerde yaşıyor, vasıfsız işlerde çalışıyor ve hastalık ve ihmalden ölüyordu. Yüzyılın sonuna doğru çok daha fazlası geldi.

Tanzimat kanun önünde bireysel hakları ve eşitliği güvence altına aldığından, değişiklik talep eden Ermeni liberalleri sonunda Patrik ve emirlerin otoritesine meydan okudular. Daha az nüfuza sahip tüccarlar, aydınlar (eğitimlerinin bir kısmını amiralar bizzat finanse etti), zanaatkarlar ve hatta sıradan işçilerden bazıları, oligarşik yönetimlerine son

³⁰ Niyazi BERKES, The Development of Secularism in Turkey, McGill University Press, Montreal, 1964, s. 307-8.

³¹ Bournoutian, A Concise History of the Armenian Peopley...., s. 204.

verilmesini talep etmeye başladılar. 1838'de loncanın aktif üyelerinden bazıları amiralara karşı ayaklandı ve topluluğun işlerinde söz sahibi olmayı talep etti. Bölünme o kadar ciddileşti ki Patrikhane ve Osmanlı hükümeti müdahale etmek zorunda kaldı ve 1841'de amiralara Ermeni maliyesinin idaresinde yardımcı olmak üzere yirmi dört tüccar ve zanaatkardan oluşan bir komite kurulduğunda loncalar büyük bir zafer elde etti. Apostolik darı. 1847'ye gelindiğinde iki organ daha, on dört din adamından oluşan bir dini konsey ve yirmi sıradan kişiden oluşan bir sivil konsey, topluluğun işlerini denetlemeye başladı. Kısa sürede eğitim, ekonomi ve yargı işleriyle ilgili konseyler de ortaya çıktı³³. 1848'de amiralar popüler bir Patriği istifaya zorlayarak kontrollerini yeniden sağlamaya çalıştılar. Konstantinopolis Ermenileri protesto için ayaklandılar ve başka bir popüler din adamını seçtiler. Osmanlılar değişim için son dürtüyü sağladı. 1856'da Hatt-i Humayun, belirtildiği gibi, tabi toplulukların kendi laik ve dindar üyeleri arasından seçilecek temsili bir hükümete sahip olabileceklerini resmen karara bağladı³⁴. Ermeni Apostolik milletinin tek sözcüsü olan Ermeni Patrikliği'nin gücü azalıyordu.

Her dini cemaat kendi kendini yöneten bir belge hazırlayacak ve bunu Babıali'ye sunacaktı. Ermeniler, 1857'de bir taslak, 1859'da ise revize edilmiş bir belge sunan ilk azınlık grubuydu. Amiralar ve muhafazakar din adamları her ikisini de reddettiler. Sonunda bir uzlaşmaya varıldı ve 24 Mayıs 1860'ta, Ermeni milletinin dindar ve laik üyelerinden oluşan bir anayasal meclis, seçilmiş bir konsey tarafından uygulanmak üzere Ermeni Ulusal Anayasasını veya azgayin sahmanadrutiwn'u onayladı. Her ne kadar konsey, Kudüs Patrikhanesi'nin yetki ve yargı yetkisi konusunda Kudüs Patrikhanesi ile tartışmasına ve belgenin Babıali tarafından onaylanması konusunda bazı sorunlar yaşamasına rağmen, Mart 1863'te biraz revize edilmiş bir belge, Ermeni milletiyle ilgili olduğu için Osmanlı hukukunun bir parçası haline geldi³⁵.

Anayasa yeni tip bir Ermeninin eseri idi: Avrupa'yı ziyaret etmiş ya da Avrupa kurumlarında eğitim almış ve 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarındaki liberal ve anayasal fikirlerden etkilenen genç erkekler. Belge, bireyin ve toplumun birbirlerine karşı hak ve yükümlülüklerini özetleyen altı ilkeyi ortaya koyuyordu. Eğer birey kendi payına düşen

³² Ernest Edmondson RAMSAUR, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton University Press, Princeton 1957, s. 71.

³³ Rifat UÇAROL, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 416

³⁴ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People*...., s. 205.

³⁵ Yusuf Hikmet BAYUR, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, c. 1/1, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1963, s. 339; Sina AKŞİN, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 65-69.

vergileri ödeyecek, hizmetleri yerine getirecek ve idari konseye itaat edecekse, çocukları için eğitim, geleneklerinin ve Kilisesinin korunması ve toplumu için güvenlik bekleyebilirdi. Anayasanın, toplumun dini ve sivil işlerini her düzeyde kapsayan doksan dokuz maddesi vardı. Ulusal konseyde imparatorluk genelindeki Ermenilerden yüz kırk temsilci bulunacaktı: Konstantinopolis'ten yirmi din adamı ve seksen sivil ve diğer büyük şehir merkezlerinden kırk kişi. Altı vilayetteki, yani Batı Ermenistan'daki Ermenilerin çoğu ne bu girişime dahil oldu ne de bundan etkilendi. Konsey, Konstantinopolis ve Kudüs Patriklerinin seçimine katıldı, ancak ikincisinin seçimindeki rolleri sorgulandı. Ejmiatsin'deki Katolikos seçimine de katıldılar. Sis ve Ahtamar Katolikoslukları, konseyin daha önceki varsayımlarının aksine, bu karara karşı sorumlu değildi. Babıali'nin Patrik'i onaylama hakkını saklı tutmaya devam ettiği ve Ermenilerin bireysel veya kolektif haklarını resmi olarak garanti altına almayı reddettiği dikkate alınmalıdır; bu dava yaklaşık yirmi yıl sonra gündeme gelecekti.

İran'daki Ermeniler (1501-1896)

MS 3. yüzyıldan önce İran'ın (Pers) Ermenistan'ın kültürü üzerinde diğer komşularından daha fazla etkisi vardı. İran ve Ermeni soyluları arasında evlilikler yaygındı. İki halk pek çok dini, siyasi ve dilsel unsuru ve geleneği paylaşıyordu, hatta bir zamanlar aynı hanedanı da paylaşıyorlardı. Ancak dördüncü yüzyılda Sasani politikaları ve Ermenilerin Hıristiyanlığa geçmesi, Ermenileri Zerdüş İnan'dan uzaklaştırmış ve onları Batı'ya yöneltmiştir.

İnan İmparatorluğu'nu sona erdiren ve yedinci yüzyılda İnan'ın İslam'ı kabul etmesini sağlayan Arap fetihleri, Ermenileri kültürel olarak komşularından daha da uzaklaştırdı. On birinci yüzyılda Selçuklu Türkleri binlerce Ermeni'yi İnan Azerbaycan'ına sürdü; burada bir kısmı köle olarak satıldı, bir kısmı da zanaatkar ve tüccar olarak çalıştı. Moğolların 13. yüzyılda İnan'ı fethi, galiplerin olumlu muamelesi gören Ermenilerin Hazar, Karadeniz ve Akdeniz arasındaki uluslararası ticarete önemli bir rol oynamasını sağladı. Ermeni tüccarlar ve zanaatkarlar, tarihi Ermenistan sınırındaki İnan şehirlerine yerleştiler. Marco Polo'ya göre Sultanieh, Marand, Khoi, Salmas, Maku, Maraghe, Urmiye ve özellikle İnan Azerbaycan'ındaki Moğol merkezi Tebriz'in hepsinde büyük Ermeni nüfusu vardı³⁶.

³⁶ Salâhi R. Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908 -Aralık 1909)", Belleten, c. LI, nu. 201, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1988, s. 1278, 1279, 1289.

Osmanlı-Safevi Rekabeti

On dördüncü yüzyılın sonundaki Timur istilası ve on beşinci yüzyılda Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmen hanedanları arasındaki savaşlar, tarihi Ermenistan'ın nüfusu üzerinde yıkıcı bir etki yarattı³⁷. On beşinci yüzyılın son kısmı Ak-Koyunluların zayıflamasına ve Osmanlı Sultanı II. Bayazid'in (1481-1512) bu durumdan yararlanarak topraklarını doğuya, Ermenistan'a doğru genişletme girişimlerine tanık oldu. ve kuzeybatı İran. Ancak 16. yüzyılın başlarında İran yeni bir hanedan olan Safeviler (1501-1732) altında birleşti ve yaklaşık dokuz yüzyıl sonra bir kez daha günümüze kadar devam eden bir ulus olma duygusunu kazandı³⁸.

Safeviler, Şeyh Safiyüddin'in İran Azerbaycan'ında kendi Sufi tarikatını kurduğu on dördüncü yüzyılın başlarında önem kazandı. Bir asır sonra, artık Safevi olarak bilinen tarikat, tamamen Şii bir karaktere bürünmüş ve kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu'daki Türkmen kabileleri arasında destek toplamaya başlamıştı. Tarikat, kendilerini kızılbaş veya (taktıkları kırmızı berelerden dolayı) "kızılbaşlar" olarak adlandıran bir dizi büyük Türk kabilesinin desteğini aldı. 1501'de Safevi lideri İsmail, Transkafkasya'nın bir kısmını Ak-Koyunlulardan ele geçirdi ve kendisini Şah ilan etti. On yıl sonra İran'ın, tarihi Ermenistan'ın ve doğu Transkafkasya'nın büyük bir bölümünün kontrolünü ele geçirmeyi başardı ve yalnızca Peygamber Muhammed'in damadı Ali'nin soyundan geldiğini iddia etmekle kalmayıp aynı zamanda Şahları Şii imamların veya azizlerin reenkarnasyonları olarak görüyorlardı. Böylece Şiilik İran'ın devlet dini haline geldi ve öyle de kalmaya devam ediyor.³⁹

Safevilerin ortaya çıkışı ve doğuda Şiiliğin yükselişi

Anadolu, halifelik iddiası ve Müslüman dünyasının liderliğine yeni İran hanedanı tarafından meydan okunan Osmanlılar için büyük bir tehdit oluşturuyordu. 1514 yılında Sultan I. Selim (1512-1520) Fırat Nehri'ni geçerek ilk kez tarihi Ermenistan'a girdi. Şah İsmail, Osmanlılarla savaşmaya hazır değildi ve kuvvetlerini geri çekerek, ilerleyen Osmanlı ordusunun önüne geçmek için yolda birçok köyü yaktı. Binlerce Ermeni topraklarını terk etmek zorunda kaldı. Osmanlılar Ermenistan'ın içlerine kadar ilerlediler ve 23 Ağustos 1514'te Çaldıran Muharebesi'nde üstün sayı ve topçu gücüyle İran ordusunu yok ettiler. Selim, Safevilerin idari merkezi Tebriz'i ele geçirmesine rağmen, Osmanlı askeri liderlerinin

³⁷ Bournoutian, A Concise History of the Armenian Peopley...., s. 208.

³⁸ Cemal Anadol, Tarihin Işığında Ermeni Dosyası, Turan Kitabevi, İstanbul 1982, s. 308.

³⁹ Amil Çelebioglu-Yusuf Ziya Öksüz, Türk Bilmeceleri Hazinesi, Kitabevi Yayını, İstanbul 1995, s. 100, 108, 112

Tebriz'de kışlamayı veya düşmanı İran dağlarına kadar takip etmeyi reddetmesi nedeniyle bir hafta sonra geri çekilmek zorunda kaldı. Bu durum, özellikle Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) ile karşı karşıya kaldığında yakıp yıkmaya politikası izleyen Şah Tahmasp'ın (1524-1576) saltanatı sırasında defalarca tekrarlanacaktı⁴⁰. Sert Ermeni iklimi ve Konstantinopolis'ten ulaşım ve onunla iletişimdeki zorluklar, Safevilerin bu tür yenilgilerden defalarca kurtulmasını mümkün kıldı. Safeviler Tebriz'i geri almayı başarsa da İran, Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını ele geçirdi. İki güç arasında 1555'te yapılan ilk barış anlaşması, tarihi Ermenistan'ın batı kısımlarını Osmanlı'nın eline bırakırken, doğu kısımları İran kontrolüne girdi. Tebriz'in savunmasızlığını fark eden Tahmasp, başkenti güneye, Kazvin'e taşıdı⁴¹.

Tahmasp'ın tahta geçmesiyle ilgili belirsizlik, Osmanlıları 1578'de yeniden Ermenistan'ı işgal etmeye ve 1590'a kadar seferlerine devam ederek Transkafkasya'nın büyük bölümünü ele geçirmeye ve Tebriz'i yeniden işgal etmeye teşvik etti.

Ermeni şairler Ahtamarlı Gregory ve Bağışlı Karapet'in de tanık olduğu bu çatışmanın ortasında kalan bazı Ermeniler Konstantinopolis'e, diğerleri ise İran Azerbaycan'ına sürüldü. Sultan Selim ve halefleri onların yerine Ermenistan'a Kürt aşiretlerini yerleştirdiler; bu politika on yedinci yüzyıla kadar devam etti. Ermeniler gibi Hint-Avrupalı konuşan Kürtler de Sünni, Şii ve Yezidi mezheplerine bölünmüş Müslümanlardı. Nakdi vergiden muaf olan, ancak sürülerinin bir kotasını sunmak ve sınır bölgelerini korumak zorunda olan göçebe bir halktı. Tarihi Ermenistan'a yerleşmeleri, daha sonra hem devlet Kürtleri kontrol etmekte güçsüz kaldığında hem de tam tersi onları Ermenilere karşı kullandığında Ermeniler için büyük bir sorun yaratacaktı. Uzayan Ottomail-Safevi savaşı ve zorunlu göçler, tarihi Ermenistan'ın bazı kısımlarında nüfusun azalmasına neden oldu ve Kürt yerleşimi, sosyal ve etnik dengeyi değiştirdi⁴².

Büyük Göç

İran Ermeni toplumu üzerinde en büyük etkiyi bırakan kişi Büyük Şah Abbas'tır (1587-1629). İran ordusunun karşılaştırmalı zayıflığının farkına vararak, 1590'da Osmanlılarla hızla bir anlaşma imzaladı ve doğu Ermenistan'ı ve İran Azerbaycan'ının bir kısmını terk etti. Daha sonra Gürcü ve Ermeni paralı askerleri ve keskin nişancı olarak din değiştirenleri

⁴⁰ Bournoutian, A Concise History of the Armenian Peopley..., s. 209.

⁴¹ Cahit Öztelli, Evlerinin Önü Halk Türküleri. Hürriyet Yayını, İstanbul 1972, s. 760-61

⁴² Ahmet Caferoglu, Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1994, s. 49-50.

toplayarak yeni bir kuvvet oluşturmaya başladı ve Avrupa'nın yardımıyla topçuları şekillendirip modern bir ordunun temelini attı. Başkentini Kazvin'den daha güvenli bir yer olan İsfahan'a taşıdı. İsfahan aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun yumuşak göbeği Bağdat'a da daha yakındı.

On yedinci yüzyılın başlarında Abbas, 1590'da Osmanlılarla yaptığı barışı bozacak kadar güçlü olduğunu hissetti⁴³. Anadolu'daki Celali isyanlarından yararlanan Şah, 1603 sonbaharında Osmanlı'ya doğru ilerledi. İran Azerbaycan'ını geri almak ve Osmanlıları da Transkafkasya'dan çıkarmak. Tebriz, Merand, Ordubad, Agulis şehirlerini ve Culfa kasabasının da dahil olduğu Nahçıvan eyaletini almayı başardı. Şah, artık ağır Osmanlı vergilerine dayanamayan Ermeniler ve dini zulümlerden bıkmış Şii Müslümanlar tarafından kurtarıcı olarak karşılandı. Bir süredir uluslararası ticaretle uğraşan Culfa'nın Ermeni tüccarları özellikle İran'ın Culfa'yı ele geçirmesinden memnundu. Birincil bir kaynağa göre Nahçıvan vilayetindeki Sünniler öldürüldü ve Safevi ordusu onların köylerini yerle bir etti. Aynı kaynak, Abbas'ın bölgenin ekonomik canlılığını yeniden kazanmasını engellemek için bu dönemde Culfa'daki Ermeni tüccarları İran'a sınır dışı ettiğini ekliyor. Ancak diğer tüm çağdaş kaynaklar, 1603 yılında yalnızca Nahçıvan'ın ana kalesinin yıkıldığını ve 1604 yılına kadar Ermeni nüfusunun taşınmadığını göstermektedir⁴⁴.

Kasım 1603'te Abbas, Osmanlılar tarafından inşa edilen zorlu bir kale olan Erivan kalesini kuşattı. Kuşatma yedi aydan fazla sürdü. Şah 10.000'den fazla yerel Ermeni ve Müslümanı askere aldı ve bu da o eyalette ekonomik bir gerileme anlamına geliyordu. 1604 yazında, Osmanlı'nın karşı saldırı haberi üzerine Abbas, Kars ile Ani arasındaki toprakların çoğunu yerle bir etti ve Ermenileri İran Azerbaycan'ına sürdü. Abbas, Osmanlıların kışa bu kadar yakın bir saldırı düzenlemeyeceğinden emindi ve bazı kaynaklara göre sonbaharda ordusunun çoğunu terhis etti. Ancak Osmanlılar ilerleyerek Şah'ı hazırlıksız yakaladı. Bayezid, Van ve Nahçıvan bölgelerinde yaşayan halkın tamamının zorla göç ettirilmesi ve yakıp yıkmaya politikası uygulanması yönünde Abbas'tan emir çıktı.

Birincil kaynaklara göre 1604 ile 1605 yılları arasında 250.000 ila 300.000 kadar Ermeni bölgeden uzaklaştırıldı. Binlercesi Aras Nehri'ni geçerken öldü. Ermenilerin çoğu, daha önce diğer Ermenilerin yerleştiği İran Azerbaycan'ına yerleştirildi. Bazıları Mazandaran bölgesine ve Sultaniye, Kazvin, Meşhed, Hamadan ve Şiraz şehirlerine ulaştı. Culfa'nın

⁴³ Bournoutian, A Concise History of the Armenian People..., s. 210.

⁴⁴ Mehmet Eröz, Hıristiyanlaşan Türkler, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1983, s. 49-50.

zengin Ermenileri Safevi başkenti İsfahan'a getirildi. Culfa topluluğuna özel ilgi gösterildi ve göçleri sırasında daha az acı çekmiş görünüyorlar. Zayandeh Rud kıyılarına yerleştirildiler ve 1605'te onlar için Yeni Culfa (Nor Jugha) adında bir kasaba inşa edildi. Yeni yerleşimi İranlı duvar ustaları Ermeni ustalarla birlikte inşa etti⁴⁵. Pek çok kilise inşa edildi, bunlardan 13'ü günümüze kadar ayakta kaldı. Ermenilerin diğer azınlıklara tanınmayan hakları vardı.

Kendi belediye başkanlarını veya (kalantar) seçtiler, kilise çanları çaldılar, halka açık dini törenlerin kendi mahkemelerini kurmasını sağladılar ve giyim veya şarap üretimi konusunda hiçbir kısıtlamaları yoktu. Yeni Culfa'da hiçbir Müslüman ikamet edemezdi. Ermenistan belediye başkanına bürokratik karışıklıkları aşması ve İsfahan çevresindeki iki düzine Ermeni köyü üzerinde yetkiye sahip olması için şahın kraliyet mühürlerinden biri verildi. Her yetişkin erkekten toplanan altın cinsinden cizye vergisini toplayıp taht için ödedi. Zamanla Yeni Culfa ve çevre köylerdeki Ermeni nüfusu 50.000 civarına çıktı⁴⁶.

Culfa'nın yükselişi ve 1639 antlaşmasının ardından oluşan barış koşulları, Culfa ve İran Ermenistanı'nda Ermeni edebiyatçıların ortaya çıkmasını sağladı. Bunların arasında filozof ve gramerci Julfa'lı Simeon; Erivanlı Voskan'ın 1669'da Amsterdam'da yayımladığı ilk tarih kitabı olan Tarih Kitabı'nın sahibi ünlü tarihçi Tebrizli Arakel; Kanakerli Deacon Zakaria'nın Chronicle'ı, Agulis'li gezgin-tüccar Zakaria'nın Günlüğü; Safevilerin düşüşünden sonra Osmanlı'nın Doğu Ermenistan'ı işgalini anlatan Yerevanlı Abraham'ın Savaş Tarihi ve Giritli Katolikos Abraham'ın Chronicle'ı. Arakel'in çalışması, İran'a zorunlu Ermeni göçünü ayrıntılı bir şekilde anlatması açısından özellikle değerlidir. Katolikos Abraham'ın eseri Nadir Şah'ın taç giyme töreninin en ayrıntılı anlatımını içermektedir.

Ermenilere ticaret imtiyazları ve ipek ticaretinde tekel hakkı tanındı, bu da toplumu zengin ve nüfuzlu bir topluluğa, Yeni Culfa'yı ise İran ile Avrupa arasındaki ticaretin ana merkezine dönüştürdü. Ermenilere iş kurmaları ve hafif sanayi kurmaları için faizsiz krediler verildi⁴⁷.

Kısa süre sonra Şah'ın korumasından yararlanan Ermeniler, İran'ın Avrupa, Rusya ve Hindistan ile ticaretinin büyük bir bölümünü ele geçirdi. Yeni Culfa tüccarları, Levant, Doğu Hindistan ve Muscovy şirketleriyle rekabet eden ticaret şirketleri kurdular ve Kabil, Herat, Kandahar, Marsilya, Venedik, Cenova, Moskova ve Amsterdam'da ve İsveç'in Po şehirlerinde

⁴⁵ Bournoutian, A Concise History of the Armenian Peopley..., s. 211.

⁴⁶ A.B.M Habibullah: The Foundation of Muslim Rule in India, Second Rev. ed., Allahabad, 1961, s.271 ve ss.320-328.

⁴⁷ A. K. Kasım, Dirasatü fi Tarihi Mısri'l İctimaî, 2.ed, Kahire, 1983, ss. 66-86.

işletmeler kurdular. kara, Almanya, Hindistan, Çin, Endonezya ve Filipinler. Abbas, Yeni Culfa'da, ipek tekelinin son derece zengin kıldığı, hocalar veya ileri gelenler olarak bilinen en başarılı tüccarların evlerinde vakit geçirirdi. Kaynaklar, Doğu ve Batı sanat eserleriyle süslenmiş, altın mutfak eşyalarıyla dolu masaların bulunduğu muhteşem evlerini anlatıyor⁴⁸. Ermeniler her ipek balyası için belli bir ücret ödediler ve kârlarının büyük bir kısmı İran'da kaldı. Osmanlı'nın denizaşırı ticaretten elde ettiği kâr düştü ve Basra Körfezi Batı ile ticaretin merkezi haline geldi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri açıdan gerilemesi Batı'yı Doğu'da yeni temaslar kurmaya teşvik etti. Diplomatlar, önde gelen kişiler ve tüccarlar İran'a gönderildi ve çoğu Yeni Culfa'ya yerleştirildi. Ermeni tüccarların bu Avrupalılarla ilişkileri, onları, Şah'ın Osmanlılara karşı diplomatik ve ticari ittifaklar kurmasını sağlayan bir kanal haline getirdi.

Yeni Culfa Ermenileri başka açılardan da diasporanın eşsiz bir parçası haline geldi. Ejmiatsin tarafından atanan ve İran ve Irak'taki tüm Ermeniler üzerinde yargı yetkisine sahip olan, kendi piskoposlarının altında ayrı bir dini birim oluşturdu. Bu nedenle Yeni Culfa kısa sürede bir kültür merkezi haline geldi. Sadece Hocaların oğulları için değil, aynı zamanda daha az tanınmış Ermeni ailelerinin yetenekli erkek çocukları için de bir okul açıldı. Mezunlar arasında geleceğin katolikosu Julfalı Hakob'un (1655-1680) yanı sıra çok sayıda tarihçi ve çevirmen de vardı. Rahip olan bir mezun, matbaa sanatını öğrenmek için İtalya'ya gönderildi ve İran'daki ilk matbaayı geri getirdi. İran'da herhangi bir dilde basılan ilk kitap, Mezmurlar kitabınının 1638'de basılan Ermenice tercümesiydi. Elyazması tezhipleri, on yedinci yüzyılın ilk yarısından başlayarak, onun çalışmalarıyla farklı bir Yeni Culfa üslubu geliştirdiler. Aslen Ermenistanlı olan Khizanlı Mesrop. Hatta birkaç sanatçı Hocaların Yeni Culfa'ya getirdiği Avrupa resimlerini kopyalamaya bile başladı. 1600'den önce Ermeni tüccarlar yaklaşık beş yüz yıl boyunca Doğu teknolojisini Avrupa'ya taşımışlardı. On yedinci yüzyıldan itibaren Yeni Culfa tüccarlarından başlayarak Ermeniler, Batı teknolojisi ve kültürünün Batı Asya'ya tanıtılmasında başlıca kanallardan biri oldu⁴⁹.

On yedinci yüzyılın Avrupalı kaynakları, Şah Abbas'ı, Ermenileri Türk saldırısından kurtaran ve Yeni Culfa'da refaha kavuşmalarına olanak tanıyan büyük bir Ermeni hayırseveri olarak tasvir eder. Ancak Tebrizli Arakel gibi çağdaş Ermeni tarihçiler, Şah Abbas'ın tehcirini ve Ermenistan'daki Türk-İran çatışmasını büyük bir felaket olarak görüyorlar; bu felaket

⁴⁸ Bournoutian, A Concise History of the Armenian People..., s. 212.

⁴⁹ S.M İkrâm, Muslim Civilization in India, ed.by Ainslie T.Embree, Second Print., New York, 1965, s.96

sırasında topraklar yandı, birçok insan acı çekti ve öldü, bu da Ermenileri ülkede azınlık haline getirdi. tarihi vatanlarının bir parçası.

Abbas'ın politikalarının gerçekten de bazı yıkıcı etkileri oldu⁵⁰. Uzun vadede zorla tehcir, İran ve Hindistan'daki Ermeni diasporasının temelini oluşturdu; bu topluluklar, göreceğimiz gibi, on dokuzuncu yüzyılda Ermeni kültürel ve siyasi canlanmasında önemli bir rol oynayacaktı. .

İran'daki Ermeni ekonomik gücünün soyut faydalarından biri, Ermeni imajının ve ulusal bilincinin dönüşümüydü. Yüzyıllar süren yabancı yönetimin ardından Ermenilere, onları fetheden muadilleriyle eşit ve zaman zaman daha büyük ayrıcalıklar tanındı. Bu artan prestij Kilise'ye de yayıldı ve Ejmiatsin'deki liderlerin çevredeki piskoposluklar ve topluluklar üzerinde bir miktar kontrol kazanmalarını ve Konstantinopolis ve Kudüs Patrikleriyle bağlar kurmalarını sağladı. Bu yeni statü aynı zamanda bazı laik Ermeni liderlerin tanınmasına ve yerel destek toplamasına da olanak tanıdı. Bu özellikle şahların, Kilisenin ve Ermeni tüccarların himayesi altında Karabağ'daki atalarının tımarlarını koruyan ve genişleten Karabağ ve Sünik'in beyleri veya melikleri için geçerliydi. Melikler doğu Ermenistan'daki Ermeni soylularının son çocuklarıydı. Dağlık bölgelerde yaşıyorlardı ve genellikle doğrudan şahlara haraç ödüyorlardı. Kilise liderlerinin aksine, birlik eksikliği içindeydiler ve toprak sahibi ve silahlı Hıristiyan soylularını tehdit olarak gören Müslüman yöneticilerle mücadele etmek zorundaydılar. Ancak özerklikleri ve ara sıra meydan okumaları halktan destek aldı ve bazı Ermeni tüccarlar ve din adamlarıyla birlikte Ermeni kurtuluş hareketini başlattılar⁵¹.

Doğu Ermenistan (1639-1804)

Zuhab Antlaşması, 1639'da tarihi Ermenistan'ı, batı Ermenistan'ı alan Osmanlılar ile doğu Ermenistan'ı alan Safeviler arasında paylaştırdı. Doğu Ermenistan, Çukur Sa'd'ın Beylerbeyi'ne (Erivan ve Nahcivan bölgeleri) ve Karabağ'ın Beylerbeyi'ne (Karabağ-Sünik ve Gence bölgeleri) bölünmüştü. Dolayısıyla ilki, tarihi Ermeni eyaletleri Ayrarat, Gugark ve Vaspurakan'dan kesitlerden oluşuyordu; ikincisi Artsakh, Siunik ve Utik'ten. Çoğunluğu Kaçar boyundan olan hanlar tarafından yönetilen bölgeler, İran Azerbaycanı'nın Tebriz şehrinde görevli bir genel valinin denetimi altındaydı. Çukur Sa'd Beylerbeyi özellikle önemliydi, çünkü ana şehri Erivan, İran'ın Osmanlılara karşı savunmasının merkeziydi⁵².

⁵⁰ Bournoutian, A Concise History of the Armenian Peopley...., s. 213.

⁵¹ A. Cevdet Paşa: Tarih-i Cevdet, c.XI, ss. 113-114.

⁵² Bournoutian, A Concise History of the Armenian Peopley...., s. 214.

Her ne kadar Abbas, Yeni Culfa Ermenilerini korumuş ve Katolik misyonerlerin cemaate büyük nüfuz etmelerini engellemiş olsa da, onun ölümü ve 17. yüzyılın ikinci yarısında Safevi yönetiminin nihai olarak gerilemesi, bazı hocaların Hindistan ve İtalya'ya göç etmesine neden oldu. ticaret evlerinin şubelerini kurdular. İranlı bir ticari denizciliğin yokluğu, Yeni Culfa'daki Ermeni tüccarların, zamanla, on sekizinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde Doğu Hindistan Şirketi gibi büyük İngiliz veya Hollandalı anonim girişim şirketlerine ayak uyduramayacakları anlamına geliyordu. Bölgedeki ticaretin büyük bir kısmını kapsıyor. On sekizinci yüzyılın başlarında Şiiilerin artan hoşgörüsüzlüğü ve Ermenilerin aleyhine olan yeni yasalar, hocalar için de zor bir durum yarattı ve bunların çoğu Rusya, Hindistan, Orta Doğu ve Batı Avrupa'ya göç etti. Kendi ülkelerindeki güvensizlik aynı zamanda Ermenilerin koruma ve hatta kurtuluş için Katolik Avrupa'ya ve özellikle Ortodoks Rusya'ya yönelmesi anlamına da geliyordu. Safevilerin düşüşü ve 1722'de İsfahan ve Yeni Culfa'nın Afgan işgali, hocaların nüfuzunun sona erdiğinin işaretiydi, ancak İran'daki Ermeni varlığına son vermedi. İsfahan, Yeni Culfa ve İran'ın bazı şehirlerinde büyük Ermeni toplulukları kaldı⁵³.

Safevilerin düşüşü Büyük Petro'yu Hazar kıyı bölgelerini işgal etmeye teşvik ederken, Osmanlılar Zuhab barışını bozarak 1723'te doğu Ermenistan ve doğu Gürcistan'ı işgal etti. İki yıl içinde Osmanlılar tüm bölgeyi kontrol altına aldı. Avan Yüzbaşı, David Bek ve Mkhitar Sparapet liderliğindeki Ermeni meliklerinin neredeyse on yıl boyunca onları oyaladığı Karabağ ve Siunik hariç. Osmanlılar Tiflis (bugünkü Tiflis), Nahcivan, Gence ve Erivan'da garnizonlar kurdu. Erivan kalesi onarıldı ve Doğu Ermenistan'daki Osmanlı askeri valisinin idari merkezi olarak hizmet verdi⁵⁴.

1736'ya gelindiğinde yeni hükümdar Nadir Şah (1736-1747) ve yeni hanedan Afşarlar, İran'da düzeni yeniden sağlamış, Rusları geri çekilmeye ikna etmiş ve Osmanlıları 1639 sınırlarına geri itmişti. Şah, Osmanlılara karşı tavırlarından dolayı onları haraçtan muaf tuttu ve özerkliklerini tanıdı. Şah'ın dostu olan Giritli Katolikos Abraham (1734-1737), Nader'in taç giyme töreninin onur konuğuydu. Yeni Şah sadece Ejmiatsin'i ziyaret etmekle kalmadı, aynı zamanda vergiden muaf statüsünü de yeniden doğruladı. Nader, başta Karabağ olmak üzere doğu Ermenistan'daki bazı Türk boylarını uzaklaştırdı ve bölgeyi dört hanlığa böldü:

⁵³ Mirmiroğlu, Vladimir: Fatih Sultan Mehmet Han Hazretlerinin Devrine Ait Tarihi Vesikalar, İstanbul, 1945, ss. 51-52.

⁵⁴ Mirmiroğlu, Vladimir: Fatih Sultan Mehmet Han Hazretlerinin Devrine Ait Tarihi Vesikalar, İstanbul, 1945, ss. 51-52.

Erivan, Nahçıvan, Gence ve Karabağ⁵⁵.

Nader'in 1747'deki suikastı doğu Ermenistan'da on beş yıllık bir kaos dönemini başlattı. Sürgün edilen Türk boyları geri döndü ve Cavanşir boyu liderliğindeki Karabağ ovalarında güçlü bir varlık kurdu. Gülistan, Haçen, Jraberd, Varanda ve Dizak'tan oluşan beş ilçenin yanı sıra Siunik'in (daha sonra Dağlık Karabağ ve Zengezur) bazı bölgelerinden oluşan Karabağ'ın dağlık bölgeleri, belirtildiği gibi, Ermeni meliklerinin kontrolü altındaydı. Bölgenin Gandzasar'da kendi dini makamı vardı. Kur Nehri'ne kadar uzanan ovalarda Türk ve Kürt konfederasyonları yaşıyordu. Panah Han Cavanşir ve oğlu İbrahim Han, diğer meliklerle kavga eden Varandalı Melik Şahnazaryan'la ittifak kurarak, yalnızca Ermenilerin kalesi olan Dağlık Karabağ'ın bir bölümünde yer edinmeyi başardılar.

1762'ye gelindiğinde başka bir hükümdar ve hanedan olan Karim Han Zand (1750-1779), İran'ın çoğunun kontrolünü ele geçirdi ve doğu Ermenistan hanları tarafından hükümdarları olarak tanındı. Ancak iktidar merkezi İran'ın güneyindeydi ve Transkafkasya, her ikisi de doğu Ermenistan'ın bazı kısımlarını nüfuz bölgelerine ayıran Karabağlı İbrahim Han ile doğu Gürcistan Kralı II. Erekle'ye (1762-1798) bırakıldı. Kerim Han'ın 1779'da ölümü, İbrahim, Erekle, Erivan ve Gence hanları ile Ermeni melikleri arasında on beş yıllık bir çatışmayı daha başlattı. Erivan ve Karabağ hanlıklarından Rusya ve Gürcistan'a daha fazla Ermeni göç etti. Doğu Gürcistan'ın ana şehri Tiflis, büyük bir Ermeni merkezi haline geldi⁵⁶.

Rusya'nın Kırım'ı İlhakı Ve Özellikle 1783

Erekle ile yapılan Georgievsk Antlaşması bir kez daha Rusya'yı Transkafkasya meselelerine dahil etti. Bölge hanları kendi aralarında ve Gürcistan, Rusya veya İran ile ayrı ayrı barış anlaşmaları yapma telaşına düştüler. Bu arada İran başka bir hanedan mücadelesinin sancıları içindeydi. 1790'a gelindiğinde, Kaçar klanının lideri Ağa Muhammed Han, taht için yarışan diğer tüm rakipleri bastırdı ve şimdi eski Safevi topraklarını yeniden kurmaya yemin etti. Doğu Ermenistan'daki hanların çoğu kısa sürede teslim oldu, ancak Rusya'nın korumasına güvenen Gürcistanlı Erekle bu teklifi reddetti. Ağa Muhammed Gürcistan'ı işgal etti, 1795'te Tiflis'i yağmaladı ve dönüşünde Şah olarak taç giydi (1796).

Büyük Catherine, Rusya'nın prestijini yeniden sağlamak için İran'a savaş ilan etti ve Transkafkasya'ya bir ordu gönderdi. Ancak kısa bir süre sonra ölümü bu kampanyaya son

⁵⁵ Bournoutian, A Concise History of the Armenian People..., s. 215.

⁵⁶ Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, c.I, İstanbul 1990, s. 477

verdi⁵⁷. Ağa Muhammed kısa süre sonra Hıristiyan nüfusun Doğu Gürcistan ve Doğu Ermenistan'dan uzaklaştırılmasını düşündü. Yeni seferi, 1797'de suikasta kurban gittiği Karabağ'da başladı. Ağa Muhammed Han, gençliğinde klanının düşmanları tarafından hadım edilmişti ve bu nedenle yerine yeğeni Fath 'Ali Şah Kaçar geçti. On dokuzuncu yüzyılın başlarında yeni Şah üçüncü ve son bir Rus saldırısıyla karşı karşıya kaldı⁵⁸.

Doğu Ermenistan'ın Sosyoekonomik Koşulları (17. - 19. Yüzyıllar)

On yedinci yüzyılda Safeviler İran ekonomisini dönüştürdü. Asya ile Avrupa arasındaki ticaret yolları üzerinde yer alan Doğu Ermenistan'daki bazı kasabalar Hindistan, Çin ve İran'dan gelen mallar için depo görevi görüyordu ve bu mallar sırasıyla Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve İran pazarlarına ulaşıyordu. Batı Avrupa. Bakımlı, güvenli yollar, tek tip tarifeler ve konforlu kervansaraylar malların transferine yardımcı oldu. Doğu Ermenistan, Karabağ'dan buğday ve ipek, Erivan'dan ise kuru meyve, tuz, deri ve bakır ihraç ediyordu. Büyük göçebe nüfus, Ermeniler ve Türk ustalar tarafından dokunan, renk ve desenleri nedeniyle değer verilen yün ve Kafkas halı ve kilimlerini tedarik ediyordu.

Rusya'nın fethinden önce Doğu Ermenistan'ın nüfusu Müslüman çoğunluk ve Ermeni azınlıktan oluşuyordu (her ne kadar bazı bölgelerde Ermeniler çoğunlukta olsa da). Müslümanlar, idarenin çoğunu ve ordunun bir kısmını oluşturan Perslere bölünmüştü; çiftçilik yapan veya ordunun dengesini oluşturan yerleşik ve yarı yerleşik Türk aşiret grupları; ve geleneksel göçebe bir yaşam sürdüren ve İran süvarilerinin bir bölümünü oluşturan Kürtler. Ermeniler ticaretle uğraşıp zanaatkarların çoğunluğunu oluşturmalarına rağmen çoğunluğu çiftçiydi⁵⁹.

Hanlar savunmadan ve vergilerin toplanmasından sorumluydu ve genellikle hanlıklarında tek otorite onlardı. Kendileri vergiden muaftı ve hizmetlerinin karşılığı olarak kraliyetten topraklar aldılar. Merkezi hükümet zayıfladığında veya çöktüğünde hanlar, kendi topraklarının kalıtsal sahipleri olma eğilimindeydi. İdareyi vergi tahsildarları, muhasebeciler, yazıcılar, polis memurları, hakimler ve diğer yetkililer yönetiyordu. Çeşitli emlak vergileri ve katı arazi mülkiyeti sistemi, gelirleri sağlıyor ve idari yetkililere tazminat ödüyordu⁶⁰. Çoğu

⁵⁷ Bournoutian, A Concise History of the Armenian Peopley...., s. 216.

⁵⁸ Atsız, Bedriye: "16-17. Yüzyıl Osmanlı Vakayinamelerinde Arnavut İmajı", Tarih ve Toplum, Mayıs-1992, S.101, s. 308.

⁵⁹ B-Lewis, Braude, B (ed.): Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of A Plural Society, vol:I, New York, 1982, s. 13.

⁶⁰ Bournoutian, A Concise History of the Armenian Peopley...., s. 217.

köylü için angarya veya zorunlu çalıştırma zorunluymuştu. Ermeni köyleri büyükleri tarafından denetleniyordu ya da bağışlanmış ve hayırsever, vergiden muaf mülk veya vakıf olarak Kilise'ye aitti. Müslüman yaşlılar (kadhoda) kendi köylerini denetlediler. Doğu Ermenistan kurak bir bölge olduğundan sulama, orada yaşayanların yaşamında çok önemli bir rol oynuyordu. Bazıları yirmi mil uzanan kanallar yaygındı ve sulamadan sorumlu yetkililer, tüm çiftçilere su sağlamak için katı kurallara uyuyordu⁶¹.

Büyük köyler ortaklaşa çiftçilik yaparken, büyük klanlar genellikle küçük yerleşim yerlerinde çiftçilik yapıyordu. Tarım arazileri ilkel iki tarla rotasyon sistemini izliyordu; Parselin yarısı ekilmiş ve yarısı nadasa bırakılmıştır. Öküz ve tahta pulluklar kullanılmış, gübre hem gübre hem de yakıt olarak kullanılmıştır. Bal, fındık, darı, arpa ve çeşitli yağlı tohumlar başlıca ürünlerdi. Ünlü Ermeni kırmızı boyasının kaynağı olan kırmızböcekleri oldukça değerliydi. Bahçeler ve meyve bahçeleri özellikle boldu ve başta üzüm ve sebze olmak üzere çok çeşitli meyveler üretiliyordu. Köylüler hasatlarının çoğunu vergi olarak devlete veya lorda teslim ettikleri için hayat tutumluydu. Pirinç, et ve kaliteli buğday bayramlara ayrıldı. Yoğurt, peynir ve toprak fırınlarda pişirilen ekmek, yeşillik ve sebzelerin yanı sıra ana diyeti oluşturuyordu. Çok az kişinin yatağı vardı; çoğu hasır üzerinde uyuyor ve tahta mutfak eşyaları kullanıyordu⁶².

Aile hayatı ataerkildi. Erkekler tarlalarda veya otlaklarda çalışırken, kadınlar en yaşlı dişinin (tantikin) gözetiminde tahıl harmanlıyor, yün eğiriyor ve halı yapıyordu. En yaşlı erkek (ağa, tanmetz veya tanuter) klanın başındaydı ve çoğu konuda son sözü söylüyordu. Oğullara miras kalırken, kızlara genellikle çeyiz veriliyordu. Tıpkı Müslüman meslektaşları gibi Ermeni kadınlar da erkeklerin veya yabancıların önünde nadiren konuşuyor, yüzlerini örtüyor ve gözlerden uzak kalıyorlardı. Evlilik ve boşanmaya ilişkin din ve gelenekler dışında Müslümanlarla Ermeniler arasında çok az farklılık vardı. Her iki grup da aynı asırlık alışkanlıkları, önyargıları ve batıl inançları paylaşıyordu⁶³.

Sonuç

1801'de Rusya Gürcistan'ın doğusunu ilhak etti ve Transkafkasya'ya son girişine başladı. 1804'te Rusya Birinci Rus-İran Savaşı'nı (1804-1813) başlattı ve bir yıl sonra

⁶¹ Muzbeğ, İskender: "Türkün Dini Hoşgörüsü ve Sırp Kilisesi", Erdem (Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı III), c. 8, s. 24, Ankara, 1996, ss. 863-864.

⁶² Artinian, Vartan, The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839- 1863, İstanbul, ty, s.10.

⁶³ Sanjian, Avedis K, The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion, Cambridge 1965, s. 100.

Karabağ Ermenilerinin yardımıyla Doğu Ermenistan'ın yarısını ele geçirdi⁶⁴. Geçtiğimiz yüzyılın kaotik siyasi ve sosyoekonomik koşulları ve birçok Ermeninin Gürcistan'a gitmesi, İran'ın Transkafkasya savunmasının merkezi olan Erivan'ın ekonomisine zarar verdi. İranlılar, doğu Ermenistan'ın geri kalanını kurtarmak için bölgeye büyük miktarda mali destek sağladılar ve burayı yönetmesi için yetenekli bir vali olan Hosein Qoli Khan'ı atadılar. Han, İran veliahtı Abbas Mirza ile birlikte bir dizi idari ve askeri reform başlattı ve Napolyon'un seferlerinin yardımıyla yirmi yıl boyunca Doğu Ermenistan'da geri kalan topraklar üzerinde Rus planlarını engellemeyi başardı. Sonunda, İkinci Rus-Pers Savaşı (1826-1828) sırasında üstün Rus kuvvetleri, Aras Nehri'nin kuzeyindeki tüm toprakları fethetti. Transkafkasya, Rus İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldi ve bundan böyle Rusya Ermenistanı olarak bilinen doğu Ermenistan'ın kaderi, ayrılmaz bir şekilde Rusya'nın kaderine bağlıydı. 1830'a gelindiğinde yaklaşık 30.000 Ermeni kuzey İran'ı terk ederek Rusya'ya yerleşti.

İran'daki Ermeni toplumu, Rusya'daki Ermeni tüccarlarla olan ticari bağlar sayesinde 19. yüzyılın ikinci yarısında yeniden canlandı. Yeni Culfa da yeniden ortaya çıktı ve Kutsal Kurtarıcı'nın katedral-manastır kompleksi mükemmel bir kütüphane düzenledi. İlk Ermeni dergisi ve Yeni Culfa Ermenilerinin tarihi 1880'de yayımlandı. Yeni Culfa'daki Ermeni okulu devlet yardımı aldı, Ermeni din adamları ve kiliseler vergiden muaf tutuldu ve el konulan Kilise mülkleri iade edildi. Ermeni tüccarlar Hazar ve Basra Körfezi bölgelerinde yeni ticarethaneler açarak Rusya, Hindistan ve Avrupa ile ticaret yaptılar. Kurutulmuş meyve, deri ve halı ihraç edilirken, makine, züccaciye ve kumaş ithal edildi. Kraliyet sponsorluğu, Ermenileri Tahran'a getirdi; burada Nasr al-Din Shah (1848-1896), onların dil yeteneklerinden ve yabancı bağlantılarından yararlanarak onları Avrupa elçisi olarak kullandı. Mirza Malkum Khan, David Khan Melik Shahnazar ve Hovhannes Khan Masehian gibi bazıları Masonluğun, Batı siyasi düşüncesinin ve teknolojik yeniliklerin İran'a getirilmesinden sorumluydu. Ermeni terziler ve kuyumcular Avrupa modasını tanıttılar ve Ermeni fotoğrafçılar bu mesleğin ilkleri arasında yer aldı. Ermeniler aynı zamanda Batı tarzı ilk ressam ve müzisyenlerdendi. On dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde İran'ın bir düzine şehrinde yaklaşık 100.000 Ermeni yaşıyordu. İran Azerbaycan'ındaki Ermeniler çok geçmeden Transkafkasya'daki Ermenilerin ulusal ve siyasi fikirleriyle tanıştılar ve görüleceği gibi yirminci yüzyıl İran tarihinde önemli bir rol oynayacaklardı.

⁶⁴ Bournoutian, A Concise History of the Armenian Peopley....., s. 218.

Kaynaklar

- A. K. Kasım, *Dirasatü fi Tarihi Mısri'l İctimaî*, 2.ed, Kahire, 1983.
- A.B.M Habibullah: *The Foundation of Muslim Rule in India*, Second Rev. ed., Allahabad, 1961.
- Ahmet Caferoglu, *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1994.
- Amil Çelebioglu-Yusuf Ziya Öksüz, *Türk Bilmeceleri Hazînesi*, Kitabevi Yayını, İstanbul 1995.
- Cahit Öztelli, *Evlerinin Önü Halk Türküleri*. Hürriyet Yayını, İstanbul 1972.
- Cemal Anadol, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, Turan Kitabevi, İstanbul 1982, s. 308.
- Cevdet KÜÇÜK, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1986, s. 8-12
- Enver Ziya KAR AL, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1962, s. 66, 129.
- Ernest Edmondson Ramsaur, *The Young Turks: Prelude To The Revolution Of 1908*, Princeton University Press, Princeton 1957, S. 71.
- Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, c. XIII, nu. 17, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1988, s. 368
- Mehmet Eröz, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1983.
- Midhat Sertoglu, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. I , nu."4, Menteş Yayını, İstanbul 1968, s. 22.
- Niyazi BERKES, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal, 1964, s. 307-8.
- Rifat UÇAROL, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 416
- Salâhi R. Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908 -Aralık 1909)", *Bellekten*, c. LI, nu. 201, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1988, s. 1278, 1279, 1289.
- Stanford J. SHAW-Ezel Kural SHAW, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet HARMANCI, c. II, E Yayını, İstanbul 1983, s. 228.
- Tarık Zafer TUN AYA, *Türkiye'de Siyasî Partiler 1892-1952*, Doğan Kardeşler Yayını, İstanbul 1952, s. 22-23; Ahmed Bedevî KURAN, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*. Baha Matbaası, İstanbul 1956, s. 138-39.
- Turgut İŞIKSAL, "Ermeni Faaliyetleriyle İlgili Araştırmalarda Osmanlı Belgelerinin Önemi ve 1893 Merzifon Olayı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*,c. XIV, nu. 79-80-81, Menteş Yayını, İstanbul 1974, s. 47-52; s. 23-31
- Yuluğ Tekin KURAT, *Osmanlı İmparatorluğu nun Paylaşılması*, Turhan Kitabevi, Ankara 1986, s. 12.

Yusuf Hikmet BAYUR, Türk İnkılâbı Tarihi, Türk Tarih Kurumu, c. 1/1, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1963, s. 339; Sina AKŞİN, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 65-69.

A. Cevdet Paşa: Tarih-i Cevdet, c.XI, ss. 113-114.

Ahmet Akgündüz,: Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, c.I, İstanbul 1990.

Atsız, Bedriye: "16-17. Yüzyıl Osmanlı Vakayinamelerinde Arnavut İmajı", Tarih ve Toplum, Mayıs-1992.

Bayram KODAMAN, Sultan İL Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1987.

Bernard Lewis, Modern Türkiye Nin Doğusu, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1970.

B-Lewis, Braude, B (ed.): Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of A Plural Society, vol:I, New York, 1982.

Ercüment KURAN, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1887-1897)", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile ilişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Ankara 1985, s. 19-20.

Erdal İLTER, "Ermeni Mes'elesi" nin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları (1780-1880), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1988.

Esat UR AS, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, ed. Tül ay DURAN, genişletilmiş ikinci baskı, Belge Yayını, İstanbul 1987, s. 156-71.

Fikret TÜRKMEN, "Tarih Boyunca Türk-Ermeni Kültür İlişkileri", Türk Tarihinde Ermeniler, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, İzmir 1983.

George A. Bournoutian, A Concise History of the Armenian People, (From Ancient Times to the Present), California 2006.

Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Belleten, c. XXVIII, nu. 112, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1964, s. 626-27.

Kâmuran GÜRÜN, Ermeni Dosyası, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983.

M. Kemal ÖKE, Ermeni Meselesi, Aydınlar Ocağı Yayını, İstanbul 1986.

Mirmiroğlu, Vladimir: Fatih Sultan Mehmet Han Hazretlerinin Devrine Ait Tarihi Vesikalar, İstanbul, 1945.

Muzbeğ, İskender: "Türkün Dini Hoşgörüsü ve Sırp Kilisesi", Erdem (Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı III), c. 8, s. 24, Ankara, 1996.

S.M İkrâm, Muslim Civilization in India, ed.by Ainslie T.Embree, Second Print., New York, 1965.

Artinian, Vartan, The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839- 1863, İstanbul, ty.

Sanjian, Avedis K, The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion, Cambridge 1965.